

ארץ רבת גבולות

מאה השנים הראשונות של תיחום
גבולותיה של ארץ-ישראל 1840-1947

המרכז למורשת בן-גוריון ♦ קריית שדה-בוקר
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

פרק שני

שלב 'ההקצה' - מלחמת-העולם הראשונה וחלוקת המזרח התיכון

א. הכוחות הלוחמים ושאיפותיהם המרחביות

מלחמת-העולם הראשונה, תוצאותיה והאירועים שליוו את המלחמה הזאת בין השנים 1914-1918, הם שיצרו, לראשונה בעת החדשה, את ארץ-ישראל כחידה טריטוריאלית פוליטית בעלת גבולות ברורים ומוגדרים. דיונים מדיניים ומחלכים צבאיים, שהביאו להתמוטטותה של האימפריה העות'מאנית, הותירו חלל ריק במזרח התיכון. המדינות המנצחות - ובעיקר בריטניה וצרפת - עיצבו מחדש את מפת המזרח-התיכון שלאחר המלחמה, ותוך-כרי עיצוב זה, צמחה ועלתה ארץ-ישראל. תיחום גבולותיה של ארץ-ישראל היה מקצתו חלק מתיחום אזורים השליטה של המדינות המנצחות, ובחלקו האחר אורגן פנימי-טריטוריאלי של שטח, שהוזקק על-ידי בריטניה הגדולה לאחד המלחמה. פעילות דיפלומטית ענפה במשך המלחמה, ואחריה, ומהלכים צבאיים שהתחשבו במרחב המזרח התיכון, הם שקבעו בסופו של דבר את גבולותיה של ארץ-ישראל, כפי שצוירו לראשונה במפות המדיניות של העולם, שהלך ונתגבש לאחר מלחמת-העולם הראשונה.

הצטרפותה של האימפריה העות'מאנית למלחמה (5 בנובמבר 1914), לצד מעצמות המרכז (גרמניה, אוסטריה-הונגריה ובלגריה), כנגד מדינות ההסכמה (בריטניה, צרפת ורוסיה הצארית ומאוחר יותר גם איטליה וארצות-הברית), מקדה את הדיונים בעתיד המזרח-התיכון בין המעצמות האלו. ניצחון עות'מאני-גרמני היה משאיר את המצב על כנו, אך ניצחון של מעצמות ההסכמה אמר היה ליצור מזרח תיכון חדש. ערב המלחמה החזיקה בריטניה הגדולה במאוזנים מדיניים במזרח התיכון: בריטניה שלטה, למעשה, הן במצרים והן בקפריסין ובעדן, וקיימה שורה של הסכמים עם שייחים ערביים לאורך המפרץ הפרסי. מאידך-גיסא - לצרפת היו אינטרסים דתיים, מסחריים ופוליטיים בחוף המזרחי של הים התיכון ובעיקר בלבנון ובארץ-ישראל. כמו רוסיה ואיטליה, שאפה גם צרפת להשיג השפעה ושליטה במקומות הקדושים¹. צרפת ביקשה, איפוא, להבטיח את שליטתה בכל המרחב - מהגבול המצרי, קו 1906, צפונה עד לחלב ולמפרץ אל-כסדרטה וכן

כוללים גם את נצרת, את הגליל ואת ים כינרת, והם אינם מוכנים לשליטה קתולית במקומות הללו. בעוד צרפת ורוסיה דנות בנייהן בעתיד השליטה במקומות הקדושים, מצאה בריטניה את עצמה עומדת מול האיום הגרמני-עות'מאני על התעלה, ולכן דרשה, שכל שטחה של ארץ-ישראל בקו מחיפה לעקבה - יהיה שטח נייטרלי. ועדת דה-בוננו, שפעלה באביב 1915, המליצה גם היא בדו"ח הסופי שהוגש ב־30 ביוני 1915 על הפיכתה המוחלטת של כל ארץ-ישראל לאיזור נייטרלי. וכך עמדו הבריטים והרוסים יחד מול התביעה הצרפתית לשליטה בארץ-ישראל.

ב. הדיונים בין הצרפתים לבין הבריטים והסכם סייקס-פיקו

שאיפות מנוגדות אלו - כניסתם של תובעים נוספים לשטחי האימפריה העות'מאנית: התנועה הציונית מחד-גיסא והערבים מאידך-גיסא - הביאו לפתיחתם של דיונים רשמיים בין צרפת לבין בריטניה על עתיד המזרח התיכון. דיונים אלו החלו באוקטובר 1915. את בריטניה ייצג סיר ארתור ניקולסון, ומאוחר יותר החליף אותו סיר מרק סייקס.

סיר מרק סייקס

כאיזור מוסל בצפון מסופוטמיה. לעומתה שאפה בריטניה לחזק את מעמדה במפרץ הפרסי ולהרחיב את שליטתה עד לצפון מסופוטמיה (הבריטים קיוו למצוא שם נפט). במערב המזרח התיכון הופנו מעייניה של בריטניה לארץ-ישראל ואת עקב מהלכי המלחמה עצמם. נסיגות ההתקפה של הצבא העות'מאני (בעידוד ובתכנון גרמני) על תעלת-סואץ נכשלו אומנם מבחינה צבאית,² אך הם הכהירו לבריטניה, כי מדבר סיני אינו משמש עוד כחיץ בעידן של מלחמה מודרנית, הנעזרת במסילת-ברזל ובתנועה מוטורית יבשתית. המחסום המדברי נחצה בנקל ולבריטניה הוברר, כי כוח צבאי מודרני, הממוקם בארץ-ישראל, מהווה איום תמידי על תעלת-סואץ, נתיב המים החיוני לאימפריה הבריטית. בריטניה שאפה, איפוא, להרחיב את כוחה ולשלוט בפועל בכל השטח שבין ארץ-ישראל במערב ומסופוטמיה במזרח. היא ביקשה להגיע לכך כדי לאפשר יצירת קשר יבשתי - מסילת-ברזל, כבישים וצינורות נפט - בין המפרץ הפרסי לבין הים התיכון.³

לרוסיה הצארית לא היו כל שאיפות טריטוריאליות בארץ-ישראל, והיא מיקדה שאיפות אלו בחלקים האחרים של האימפריה העות'מאנית - באיזור איסטנבול, במיצרי הבוספורוס והדרדנלים ובחלקים במזרח אנטוליה ובאיזור ארמניה. האיטלקים, שהשתלטו ערב מלחמת-העולם על שטחים של האימפריה העות'מאנית כלוב ובאיי הדרוֹקֶזוֹ, בסמוך לחופה הדרום מערבי של אנטוליה, ביקשו לקבל אישור כין-לאומי לשליטתם בשטחים אלו. אלה גם אלה לא הסכימו שמעצמה אירופאית אחת תשלוט במקומות הקדושים בארץ-ישראל.⁴

השאיפות המנוגדות של מעצמות ההסכמה יצרו את הבסיס לדיונים על חלוקתה האפשרית של האימפריה העות'מאנית, כאשר המלחמה תסתיים בהתמוטטותה. צרפת תבעה לעצמה את ארץ-ישראל מיד עם פרוץ המלחמה, ורוסיה, בעלת-בריתה הקרובה של צרפת, נטתה להסכים לדרישה זאת אולם היא נסוגה ממנה בשל חוסר הרצון לראות שליטה קתולית במקום בו היו לכנסייה האורתודוקסית הרוסית אינטרסים רבים. במרס 1915 ביקשה הממשלה הצרפתית באופן רשמי מהממשלה הצארית להכיר בדרישה הצרפתית לשליטה עתידית בסוריה ובארץ-ישראל, אך הרוסים דחו את הדרישה, לגבי שליטה צרפתית במקומות הקדושים בארץ-ישראל, ולשם כך גייסו את עזרתה של בריטניה. ממשלת בריטניה לא היתה מוכנה לדון רשמית בעתידם של שטחי האימפריה העות'מאנית, לפני שהאימפריה הוזאת הוכסה, אך הקבינט הבריטי הקים באפריל 1915 ועדת מומחים בראשותו של מוריס דה-בוננו לדון באינטרסים הבריטים בשטחי המזרח התיכון.⁵ צרפת, שהועמדה מול התנגדות רוסית והימנעות בריטית, נסוגה מעט מעמדתה, ותבעה עתה שליטה בחלקים מארץ-ישראל, תוך-כדי בינלאומן של ירושלים ושל בית-לחם, אולם הרוסים טענו, כי המקומות הקדושים

בתוספת נציגים של העולם הערבי-מוסלמי. איזור זה, הנקרא בספרות בשם 'השטח הבין-לאומי', נוצע במפה המקורית בצבע חום, הותווה במרכזה של ארץ-ישראל, וכלל את השטח התחום בקו העובר מראש-הנקרה ועד לים כינרת, לאורך הירדן ועד לים המלח (כלי שהים עצמו נכלל בו) ומשם לחוף הים התיכון, מדרום לעזה. מכלל האיזור הוצא, כזכור, השטח שהוכסח לבריטניה במפרץ חיפה ובעמק זבולון. חלוקתה של האימפריה העות'מאנית לפי הסכם סייקס-פיקו שורטטה גם על-גבי מפות, אולם אלו היו בקנה-מידה קטן ביותר - 1:2,000,000, וזאת מכיוון שהדיון נעשה לגבי כל שטחי המזרח התיכון, ולא לגבי ארץ-ישראל בנפרד. עוכרה זאת יצרה, מאוחר יותר, קשיים בזיהוי מיקומו המדויק של הקו במפות בקנה-מידה גדול יותר.⁸

הסכם סייקס-פיקו הוא דוגמה לתהליך תיחום העולם בידי מעצמות אימפריאליות ללא כל התחשבות בתנאי השטח או ברצון התושבים המקומיים. חלוקות מעין אלו אפיינו את המדיניות הבין-לאומית במשך המאה התשע-עשרה ועד המלחמה, ואפשר, איפוא, לראות בהסכם הזה את שיאו של התהליך. עם זאת - אפשר לזוהת בהסכם גם אלמנטים חדשים, שלא הופיעו בכל חלוקה כוללנית אחרת, של אזורי העולם קודם לכן.

ג. המשא-ומתן בין בריטניה לבין הערבים ומכתבי חוסיין-מקמהון

ההתחשבות בריצונם של תושבי האיזור וההתייחסות לגורם הערבי ורשותיו לגבי המזרח התיכון היו גם הן מרכיב חדש בהסכמים בין-לאומיים לגבי חלוקת העולם. הסכם סייקס-פיקו הכיר לראשונה בשאיפות הדתיות והלאומיות של תושבי האיזור, בלי שהיתה בו התייחסות קונקרטית לשאיפות המדיניות הרשמיות של מדינה קיימת. עם זאת - הגורם הערבי השתלב באירועי המזרח התיכון כבר מראשית המלחמה. ממשלת בריטניה ונציגיה במצרים קיימו מגעים עם המשפחה

הערבית הבכירה באימפריה העות'מאנית - משפחתו של השריף חוסיין, שהיתה אחראית למקומות הקדושים לאיסלם בערים מכה ומדינה שבחצי-האי ערב. הבריטים חיפשו בעלי ברית לעזרה במלחמה כנגד האימפריה העות'מאנית במזרח התיכון, בעיקר לאור ההתקפות העות'מאניות על מצרים והכשלונות הבריטיים במסופוטמיה ובגלילפולי. הפקידות הבריטית במצרים ביקשה להמריד את הערבים כנגד האימפריה העות'מאנית, ולנצל לשם כך את המתחנות רבת השנים שבין הערבים הנשלטים לבין התורכים השליטים. בתמורה להקמת כוח צבאי שילחם לצד הבריטים דרש חוסיין הכרה בצמצאותם של הערבים במסגרת מדינה ערבית, שתשתרע מדרום להרי הטאורוס על כל השטחים הערביים של האימפריה העות'מאנית.⁹ במשך שנת 1915 נוהלה חליפת מכתבים ערה בין השריף חוסיין ממכה לבין הנציב האנגלי במצרים, סיר הנרי מקמהון, ובה נדונו הדרישות הערביות. מקמהון הסכים בשמה של ממשלת בריטניה להכיר ולתמוך במדינה ערבית בשטח שדרשו הערבים, להוציא 'את שני המחוזות מריינה ואלכסנדריה וחלקי סוריה המשתרעים מערבית למחוזות חלב, חומס ודמשק, שאי אפשר לאמור עליהם, כי הם ערבים טהורים, ולפיכך יש להוציאם מכלל הגבולות שנתבעו... ואשר לאותם אזורים שבתוך הגבולות הללו, שבריטניה הגדולה היא בת-חרין לעשות בהם כאשר תרצה, בלי שתפגע בענייניה של בת-בריתה צרפת... על דעת התיקונים דלעיל נכונה בריטניה הגדולה להכיר ולתמוך בעצמאותם של הערבים ככל אותם התחומים שתובע השריף של מכה'.¹⁰

חליפת האיגרות, שזכתה לכינוי 'מכתבי חוסיין-מקמהון' לא נסתתמה בהסכם כתוב וחתום, אולם בפועל הסכימו הערבים וממשלת בריטניה, לתנאים שהוזכרו בהתכתבות. הערבים הקימו כוח צבאי, בפיקוד של פייטל בנו של חוסיין, ובהשראתו של לורנס 'איש ערב', שלחם לצד הבריטים כנגד האימפריה העות'מאנית. חליפת איגרות זאת התנהלה לפני שהחלו הדיונים הרשמיים על עתיד המזרח התיכון בין בריטניה לבין צרפת, אולם הם של הדיונים המקדמים הללו ניכר בחליפת האיגרות הערבית-בריטית. בריטניה התחשבה בדרישות הצרפתיות לשליטה באיזור הנוצרי של לבנון כמו גם בשאיפותיה לגבי ארץ-ישראל, ולכן הוצא איזור החוף המזרחי של הים התיכון, בו היו לצרפתים אינטרסים שונים, מהשטח שהוכסח לערבים.

ארץ-ישראל ככל לא הזכרה במהלך חילופי המכתבים, אולם הדיון בשאלה האם

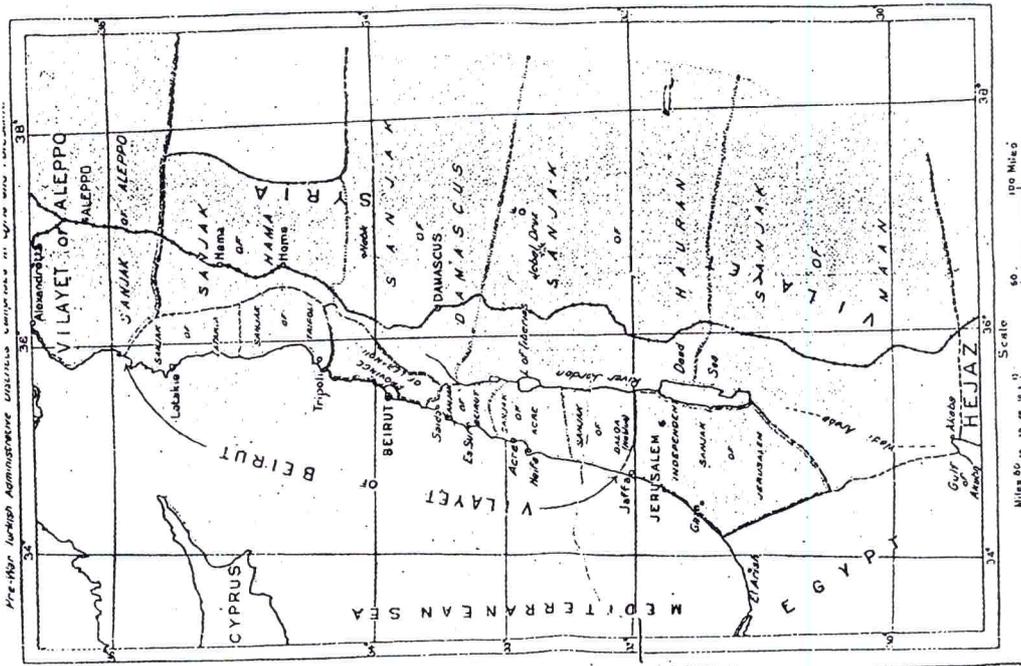
הערבים עם ממשלת בריטניה בשנים שבהן שלטה בריטניה בארץ-ישראל, והדיון בשאלה הסטורית-פוליטית זאת טרם נסתיים. הכיטוי 'מערבית למחוזות חלב, חומס, חמה ודמשק' היה כוללני ויצר אפשרות לפירוש זה או אחר באשר לתחולתו

עוד נטען כי בריטניה יכולה היתה להקצות לערבים שטח 'שהיא בעלת חורין לעשות בו כרצונה' וארץ-ישראל לא היתה כזאת, בשל הדרישות הצרפתיות לאחידה בו. העובדה כי בכל הדיונים הללו לא נזכרה שום עיר ממערב לירדן היתה ביטוי למצב הגיאוגרפי-ישובי של האיזור - בו לא היתה בעת ההיא כל עיר חשובה מדרום לדמשק. המנהיגות הערבית טענה מאוחר יותר - והסטוריונים ערבים ואחרים טוענים עד היום - כי לא היתה קיימת כלל ויולאת בשם דמשק, אלא היה מחוז - סנג'ק - בשם זה שהשתרע סביב העיר דמשק. הוולגות נקראה 'סוריה - א-שמס', ושם זה לא נזכר כלל בחילופי האיגרות. לכן, לשיטה זאת, היתה ארץ-ישראל חלק מהשטח שהובטח לערבים. הדיון בשאלה הסטורית-פוליטית-גיאוגרפית זאת טרם הסתיים, אך השפעתו של ההסכם הבלתי רשמי בין בריטניה לבין הערבים ניכרת כבר בהסכם סייקס-פיקו. הקמתו של שתי מדינות ערביות עצמאיות, האחת בחסות בריטניה והאחרת בחסות צרפת, נובעת מההסכם בין הבריטים לבין הערבים. קיים אומנם שוני מההבטחה להקים מדינה ערבית אחת בשלטון חוסיין במזרח התיכון הערבי, אך היתה בה הכרה בזכויותיהם של הערבים להקים מדינות עצמאיות באיזור זה. קיים כמוכן שוני גם בהתייחסות לשטחים בדרום מסופוטמיה שבריטניה דרשה לעצמה, אך פרט לשטחים שנתנו לצרפת, לבריטניה ולאיזור החום' במרכזו של ארץ-ישראל, והוצאו לדעת הבריטים מההבטחה לערבים, אין הכוללים משמעותיים בין שני ההסכמים. ההתחשבות בדרישותיהם של בני האיזור (ולא במציאות הפוליטית-מדינית שהיתה קיימת כבר באיזור) היתה גם היא פתיחה ל'עידן חדש' בתורת' החלוקה של העולם בידי כוחות אימפריאליים חיצוניים, רעיון שיתן עד מהרה פירות נוספים, עם החלוקה מחדש של אירופה לאחר המלחמה ויצירת מדינות לאום חדשות על מפת העולם.

ד. התנועה הציונית והצהרת בלפור'

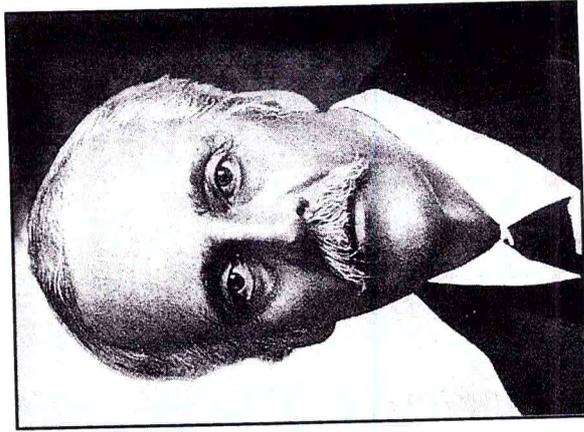
גורם פוליטי נוסף, התנועה הציונית, ראה במלחמת-העולם הזדמנות להשיג לעצמו דריסת רגל פוליטית ושלטת בארץ-ישראל. לעם היהודי היו שאיפות עתיקות יומין לחזור לארץ-ישראל. השאיפות הללו קיבלו דחיפה מעשית עם החילת תהליך שיבת-ציון בסוף המאה התשע-עשרה ועם הקמת המכשיר המדיני להשגת השאיפה הזאת. התנועה הציונית ומוסדותיה ראו במלחמה ובנפילתה העתידית של האימפריה העות'מאנית הזדמנות ראשונה במעלה להשגת הכרה בין-לאומית כשאיפה היהודית לארץ-ישראל. הפעילות הציונית להשגת מטרה זאת התרכזה בעת המלחמה בעיקר בנוסיונות להשפיע על ממשלת בריטניה, אותה ראו ככוח

הטריטוריאלי וההבטחות לגבי ארץ-ישראל. ממשלת בריטניה טענה בעקביות כי ארץ-ישראל לא הובטחה לחוסיין, והתיאור הגיאוגרפי התייחס לוולגות (פורובניציות) של חלב, חמה חומס ובעיקר דמשק. זו האחרונה השתרעה ערב המלחמה עד למפרץ עקבה. ארץ-ישראל נמצאת מערבית לשטח זה ולכן, בהתאם לסיכומים שבמכתבים, לא הובטחה לערבים.

מפה 8: גבולות מנהליים בארץ-ישראל ערב מלחמת העולם הראשונה

המרכז, שיכריע בשאלת ארץ-ישראל. כבר בנובמבר 1914, עם כניסתה של האימפריה העות'מאנית למלחמה כנגד בריטניה, נפגש הרברט סמואל, שר הפנים היהודי בממשלת בריטניה, עם שר החוץ הבריטי, סיר אדמונד גריי, והעלה בפניו את ההצעה להקים איזור יהודי אוטונומי בארץ-ישראל.¹¹ מעורר מגישתו החיובית של שר החוץ, הכין סמואל, שהיה אוהד גלוי של הרעיון הציוני, תזכיר שהוגש בינואר 1915 להרברט סקוויית מנהיג מפלגתו וראש ממשלת בריטניה, ובו הציע כי בריטניה תדרוש לקבל בתום המלחמה חסות על ארץ-ישראל. מנהיגי התנועה הציונית, ובראשם ד"ר חיים ויצמן, החלו גם הם לעורר את הדרישה להכרה בשאיפות היהודיות לארץ-ישראל, וכסדרת מגעים ארוכה ומייגעת עם ממשלת בריטניה, עם נציגיה השונים, עם גורמים בין-לאומיים נוספים בצרפת, בארה"ב ואף ברוסיה, הצליחה התנועה הציונית להשיג את 'הצהרת בלפור'. ההצהרה פורסמה ב-2 בנובמבר 1917, במכתב ששלח הלורד בלפור, שר החוץ הבריטי, ללורד רוטשילד, והובטח בה כי 'ממשלת הוד מלכותו מביטה בעין יפה על הקמתו של בית לאומי יהודי בארץ-ישראל ותעשה כמיטב מאמציה כדי להקל את השגתה של מטרתה זו...'¹²

הלורד ארתור בלפור

בהצהרה זאת לא צוינו שום גבולות גיאוגרפיים, והושם בה דגש על המונח 'ארץ-ישראל', ולא נאמר בהצהרה כי ארץ-ישראל תהיה הבית הלאומי היהודי. חוסר הגדרת הגבולות נתן מקום לכל צד לפרש ולהציג את תפיסתו שלו לגבי תיחומה של ארץ-ישראל. באותה התקופה לא דרשה התנועה הציונית לקבל שליטה על ארץ-ישראל, אלא ביקשה ליצור ארץ-ישראל גדולה תחת שלטון בריטי.

ההסכמים, שנעשו תוך כדי מלחמת-העולם, וכמיוחד הסכם סייקס-פיקו, היו השלב הראשון בקביעת גבולותיה של ארץ-ישראל לאחר המלחמה - 'שלב ההקצאה'. בשניים משלושת הדיונים, שעשויים היו להשפיע על עתידה של ארץ-ישראל, היתה התייחסות כוללת לקווי גבול, אך לא נקבעו תיחומים מדויקים. גם בהסכם היחיד שאליז צורפה מפה - הסכם סייקס-פיקו - צוידה מפה, אך בקנה-מידה קטן - 1:2,000,000, ודבר זה נתן מקום לפירושים שונים כאשר לתחום הקו, בעיקר באיזור ארץ-ישראל. עם זאת - 'הצהרת בלפור', 'אגרות חוסיין-מקמהון' והסכם סייקס-פיקו היו המסגרת והבסיס לכל הדיונים על גבולותיה של ארץ-ישראל העתידה. הדיונים הללו התנהלו לאחר מלחמת-העולם הראשונה, ובהם נקבעו לדורות קווי הגבול של ארץ-ישראל ושל מדינת ישראל.

ה. כיבוש הארץ ותיחומיה הצבאיים

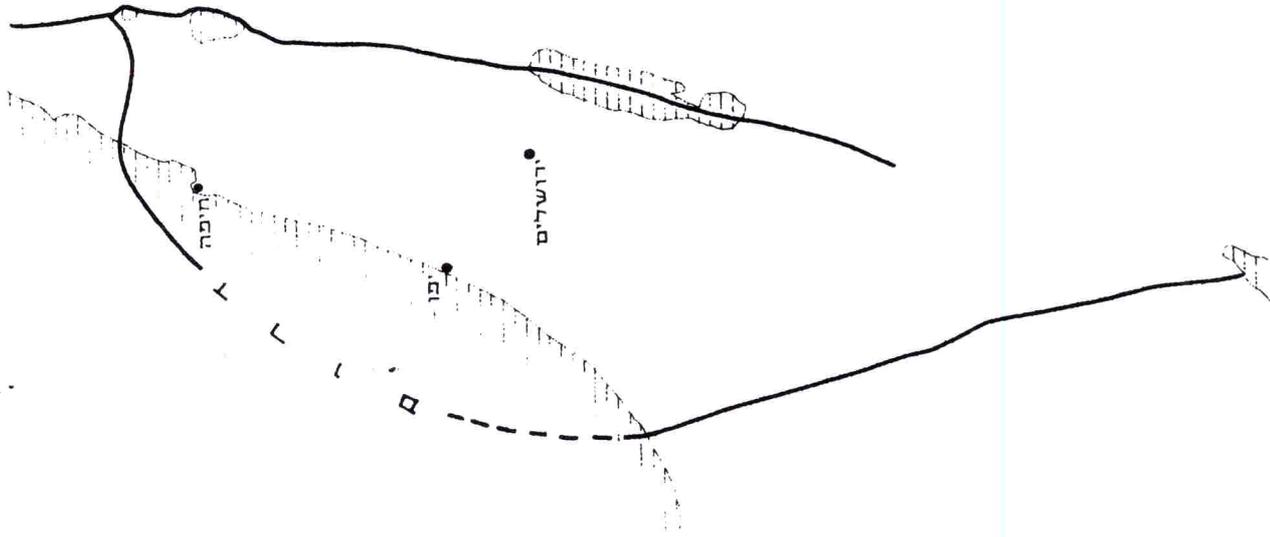
חלופי האיגרות בין הבריטים לבין הערבים, הסכם סייקס-פיקו ומרכיב המהלכים המדיניים שקדמו להצהרת בלפור' התנהלו כולם, כאשר המזרח התיכון ככלו וארץ-ישראל בתוכו, היו בשליטה צבאית ומדינית של האימפריה העות'מאנית - ולנועיים בדבר לא היתה כל דריסת רגל בשטחה של ארץ-ישראל. מצב זה נמשך כשנתיים וחצי מאז פרוץ המלחמה, אולם בסוף שנת 1916 החלו באיזור מהלכים צבאיים, שהיה בהם כדי לשנות את מהות ההסכמים על עתיד האיזור. חילופי ממשלה בבריטניה העמידו את דיויד לויד ג'ורג' בראש ממשלת בריטניה, וזה האמין, כי אפשר להשיג ניצחון במלחמה על-ידי פעולה בחזית המזרחית ולא רק באירופה. בקיץ 1916 החלו הבריטים לרכז כוחות במצרים במטרה להרוף את הצבא העות'מאני מחצי-האי סיני ולהסיר את האיום על התעלה על-ידי כיבוש סיני וארץ-ישראל. במשך שנת 1916 התנהלו באיזור קרבות מקומיים ונהדפו שרידי הכוחות העות'מאניים מסיני. בינואר 1917 הגיע הצבא הבריטי למבואותיה של ארץ-ישראל, עם כיבושה של העיר רפיח ב-6 בינואר 1917. בניית הכוח הבריטי במצרים הלכה ונמשכה, ועל-אף כשלונות חוזרים ונשנים של הצבא הבריטי

לכבוש את העיר עזה, נערכו רוב ההתנגשויות עם העות'מאנים ועם כעלי בריתם הגרמנים והאוסטרים בשנת 1917 על אדמת ארץ-ישראל. באוקטובר של שנת 1917 פתחו הבריטים באופנסיה צבאית גדולה. המתקפה החלה בכיבוש באר-שבט כ-31 באוקטובר 1917, ונסתיימה בכיבוש ירושלים (9 בדצמבר 1917) ובעיצוב קו מצפון ליפו בסופה של שנה זאת.¹³ שליטתם הצבאית של הכוחות הבריטיים בדרומה של ארץ-ישראל הביאה לראשונה לשליטה אירופית ישירה בשטחים, שעתיים נדון במהלך המלחמה, אולם בריטניה לא ראתה כל צורך בקיום ההסכמים שחתמה עליהם, כל זמן שהמלחמה נמשכת.¹⁴ על כל השטח שנכבש הוטלה שליטה בריטית. במהלך השלב האחרון של המלחמה במזרח התיכון פרצו הבריטים בקיץ 1918 צפונה, כבשו את צפונה של ארץ-ישראל, והמשיכו לדמשק וחלב שבצפון סוריה. במקביל התקדמו הבריטים במסופוטמיה, כבשו את בגדאד והגיעו עד מוסול. כך השתלטה בריטניה בפועל על כל שטחי המזרח התיכון, הצבא הבריטי הקים שלטון צבאי כלברי בכל השטחים הללו. העובדה שבריטניה החזיקה, למעשה, בשטחים אלה נתנה לה את האפשרות לקבוע, כמעט בלי כל צורך להתחשב בשותפיה למלחמה, חלוקה מחודשת של המזרח התיכון.

זמן קצר לאחר סיום המסע הצבאי של הבריטים לאורך איזור החוף המזרחי של הים התיכון ועוד לפני סיום המלחמה חולק בפועל השטח שהיה בשליטתו של הגנרל אלנבי, המפקד הבריטי של 'חיל המשלוח המצרי' (שמו הרשמי של הכוח שלחם בפיקוד בריטי באיזור). עוד לפני כניעתה הרשמית של האימפריה העות'מאנית (30 באוקטובר 1918) נותק חלקה הדרום-מערבי, והוכפף לשלטונו הישיר של המפקד הבריטי באיזור. שטח שלטונו חולק ליחידות-משנה מנהליות, שנקראו 'שטחי האויב הכבושים' (Occupied Enemy Territories).¹⁵

השטח הכבוש הדרומי (O.E.T.A. South) כלל את 'סנג'ק ירושלים, שכס ועכו' תחת ניהולו של הגנרל הבריטי מוני.

'השטח הכבוש הצפוני' (שמאוחר יותר כונה 'המערבי'), שכלל את 'הסנג'קים של ביירות, לבנון, לטקיה והעיר ביירות, הקנות [נפות] של חצבייה, ראשיה, ג'סר אל-סג'ור, מפרץ אנטיוכיה, יניג'י-קלי, אוס-ביכן ואלכסנדרטה, הושם תחת פיקוחו של הקולונל הצרפתי דה-פיאפ. השטח השלישי, 'השטח הכבוש המזרחי', כלל את 'כל האזורים ממזרח לאזורים שהוזכרו לעיל', והושם תחת ניהולו של קצין ערבי, הגנרל עלי ריזה אל-ריקאבי. שלושת אזורי המנהל הועמדו תחת שליטתו הבלעדית של הגנרל אלנבי. חלוקה זאת, שנעשתה לפי החלוקה המנהלית העות'מאנית לצורכי מנהל צבאי היתה, למעשה, הראשונה שהגדירה את השטח, שמאוחר יותר נקבע כארץ-ישראל.

מפה 9: 'שטח האויב הכבוש דרום' 1918

הפילדמרשל לורד אלנבי

חלוקתו של הגנרל אלנבי התחשבה באופן כללי הן בהסכם סייקס-פיקו והן בהבטחת שניתנו לערבים (גם כ'הצהרת בלפור'). האיזור שנוהל בידי קצין צרפתי חפף, למעשה, את כל 'השטח הכחול' שבהסכם סייקס-פיקו, ומאידך-גיסא - שלא כמו בהסכם - אוחדו כל השטחים שיועדו לערבים תחת שליטה ערבית אחת (במקום שתי מדינות שתוכננו בתחילה), והאת בהתאם להבטחת שניתנו לערבים. השוני המהותי היה רק בהתייחסות לארץ-ישראל. השליטה הבריטית המלאה והבלעדית ב'איזור החום' של הסכם סייקס-פיקו, שקיפה את העמדה הבריטית, שעל-פיה שולטת בריטניה ללא שתתפס בארץ-ישראל, בין השאר, כדי להבטיח את ההגנה על תעלת-סואץ, אך כנראה גם כדי לאפשר את כיצעה של 'הצהרת בלפור'. תיחום שטחי הממשל הצבאי לא תאם במדויק את מפת הסכם סייקס-פיקו, וכל השינויים שנעשו היו על חשבונם של הצרפתים. איזור הבקע בלבנון, כולל מקורות הירדן ומחוזות ראשייה וחצבייה, שנועדו להיות חלק מ'השטח הכחול', הועבר לשליטה ערבית, ואילו במזרח הוצא איזור מוסול מתחום ההשפעה הצרפתית (שטח A), והועבר לשליטה בריטית ישירה ובלעדית. גם בארץ-ישראל עצמה חלו שינויים: הסכם סייקס-פיקו תיחם את 'השטח החום' בצפון בקו מראש-הנקרה ועד לצפון אגם הכינרת, אולם אלנבי הרחיב את השטח הזה, וכלל בו את כל הגליל העליון, עד לאגם החולה - כולל את העיר צפת. הרחבה זאת נעשתה לצרכים מנהליים בלבד, ואף הוכרז, כי אין בה כל כוונה להשפיע בעתיד על תיחום השטח, אולם היה בה כדי לאותת על השאיפה הבריטית להשיג שליטה בארץ-ישראל גדולה ורחבה, מעבר לתיחום 'השטח החום' המצויין בהסכם סייקס-פיקו.

בסיום המלחמה נמצא, איפוא, שטחה של ארץ-ישראל בשליטה ישירה בריטית,

אולם עתידו הפוליטי של שטח זה היה בלתי ברור. שלוש התחייבויות שונות התייחסו לריבונות על שטחה של הארץ ולתיחום גבולותיה, ועליהם נוספה התחייבות בעלת משמעות מרכזית: במרס 1917 נכנסה ארצות-הברית למלחמה לצד מעצמות ההסכמה, ותמורת הצטרפותה העלה הנשיא האמריקאי וודרו וילסון תביעה לקבוע את מטרות המלחמה.

נשיא ארצות-הברית וודרו וילסון

בין המטרות שקבע הנשיא וילסון היו כמה שנגעו בעתיד העולם וכמה - בעתיד המזרח התיכון. 16 וילסון העלה 14 נקודות כמטרות מלחמה. הוא תבע, כי העולם יוסדר מעתה לא על-ידי כיבושים כי אם על-ידי הסכמות. הוא תבע, שיוכרו זכויותיהם של העמים להגדרה עצמית, ולא יוכרו עוד השתלטויות על טריטוריות חדשות כתוצאה מכיבושים צבאיים. משמעות הדבר היתה שגם אם בריטניה אכן תכבוש את ארץ-ישראל היא לא תוכל להפוך אותה לשטח של האימפריה הבריטית כמושבה. תביעה נוספת היתה לריבונותם של העמים היושבים בשטח על אדמתם. עיקרון זה, שמאוחר יותר הוגדר כ'עקרון ההגדרה העצמית', נתן לעמים שונים כסיס לתביעה לעצמאות. עיקרון שלישי היה הרצון להביא לשחרורם של העמים הערביים מעול האימפריה העות'מאנית ולעצמאותם. שלושת העקרונות הללו היו אמורים למנוע השתלטות בריטית (או צרפתית) על שטחים במזרח התיכון. 17 לאחר המלחמה ריחפו, איפוא, בחלל האוויר הבטחות שונות לגבי עצמאותם של השטחים, שהיו בעבר חלק מהאימפריה העות'מאנית. סיום מלחמת-העולם בנובמבר 1918, הביא למעשה להתמוטטות הסדר הישן ולחיסולן של האימפריות הגרמנית, האוסטרית-הונגרית, העות'מאנית, וזו של רוסיה הצארית. כדי לארגן

מחדש את העולם, נועדו המדינות המנצחות בארמון ורסיי בפריס לוועידת שלום. הוועידה הזאת התכנסה בינואר 1919, ודנה בעתידו הפוליטי של העולם ובהסדרים המדיניים, שיבטחו עתיד זה.¹⁸ במהלך ועידת השלום נקבעו גם ההסדרים לגבי המזרח התיכון ככלל, ומתוך דיונים אלה עלתה ונצרה ארץ-ישראל כיחידה פוליטית מאורגנת וגבולות מסומנים וברורים. בפני ועידת השלום של פריס הובאו כל ההצעות וכל הדרישות לגבי ארץ-ישראל, והחלטותיה של הוועידה הן שקבעו את טיב השליטה ואת מהותה הטריטוריאלית של הארץ. ריבוי המשתתפים בדיונים, ריבוי הנימוקים מכיוונים שונים והבעייתיות הכללית שעוררה קביעת גבולותיה של הארץ, הביאו לשפע של שרטוטי מפות בכל שלב ושלב של הדיונים. שרטוטו מפות כלליות אחדות ומפות מקומיות אחדות והיעלו הצעות בכתב, הצעות המורכבות מנימוקים שונים, המעורכים יחד, כדי להשיג קו גבול זה או אחר.

1. הצעות התיחום של התנועה הציונית

הראשונים שנתנו את דעתם לדרישה ברורה לקווי התיחום של ארץ-ישראל העתידה היו הגורמים הציוניים. אומנם כבר בהסכם סייקס-פיקו תחומה ארץ-ישראל - השטח שאמור היה להיות שטח בין-לאומי - אך מעבר לתיחום ארצי זה לא עסקו הבריטים, הצרפתים, הערבים וכל גורם אחר, בניסוח בקשות לתיחום מדויק יותר של ארץ-ישראל. לא כך הגורמים הקשורים בתנועה הציונית. בשנת 1917, כאשר התוכנית להקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל חרגה מגבולות האוטופיה, והחלה להיראות ממשית, הגיע הזמן להצביע על התיחום הטריטוריאלי של השטח הנדרש למדינה היהודית העתידה. הדרישות הנימוקים הציוניים הובעו בעיקר בעיתון *Palestine*, שהיה בטאונה של הוועדה הבריטית לארץ ישראל (British Palestine Committee), ועדה פרו-ציונית שכין חבריה נמנו גם הלורד רוברט ססיל, ויליאם אורקמפ-גור (לימים שר המושבות של בריטניה), חברי פרלמנט בריטיים,¹⁹ ואף הכתב הצבאי של העיתון הבריטי רבי-ההשפעה *The Times*, הברט סייבוסט, שהיה תומך נלהב במלחמה במזרח התיכון, ותום רבות לראייה הטריטוריאלית של המנהיגות הציונית.²⁰ מטרותה המוצהרות של הוועדה הייתה להשיב את תהילת העבר של העם היהודי בדומיניון בריטי משוחרר, חדש, בארץ-ישראל.²¹ בשנים האחרונות למלחמת-העולם וכשנים הראשונות לאחר מכן פורסמו בעיתון כתבות, מאמרים ודרישות שונות לגבי עתידה של ארץ-ישראל. בין הנושאים המרכזיים שדנונו שם בלטה שאלת הגבולות העתידיים של הארץ.

במקביל לכך אך כנראה לא בתיאום, פורסם בניו-יורק בראשית שנת 1918 ספרם של יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, ארץ ישראל, והוצגו בו גבולותיה של ארץ-ישראל.²²

יצחק בן-צבי במדי חייל בגודר העברי ורחל ינאית לידו

אף כי כותבי הספר דגלו עדיין בגישת 'הגבולות הטבעיים' (ראו מבוא), הרי לדעתם היה צריך לתחם את גבולות הארץ על-ידי תשומת לב 'לאותם סימנים פיזיים-טבעיים של ארץ-ישראל וכן לתנאים תרבותיים, כלכליים ואתנוגרפיים של האוכלוסייה המתגוררת בה כיום'. שלא כמו כל הספרות הקודמת שעסקה בתיחומה של ארץ-ישראל, הוצגו, איפוא, הגבולות לא על-פי משמעותם ההסטורית-מסורתית, כי אם על-פי גבולותיה של ארץ-ישראל היהודית שאמורה לקום בארץ. קו אופי זה בלט בכל הפרסומים הציוניים בתקופה זאת. כך כותבים בן-צבי ובן-גוריון: 'ואולם, אם מבקשים אנו לקבוע את גבולות ארץ-ישראל של היום, בעיקר אם אנו רואים אותה לא רק כנחלת העבר היהודי, אלא כארץ העתיד היהודי, ההתיישבות היהודית והבית היהודי הלאומי - אין אנו יכולים להביא בחשבון מלא את הגבולות האידאליים, המוכתחים לנו על-פי המסורת... וכן לא נוכל לדבוק רק בגבולות הסטוריים שנשתנו פעמים רבות ונמתו על-פי המקרה'. הן הספר והן הפרסומים בעיתון *Palestine* ביססו את עיקר תביעותיהם לגבי תיחומיה העתידיים של ארץ-ישראל על נימוקים כלכליים ואסטרוגניים, מתוך רצון להבטיח את קיומה של מדינה חזקה ומודרנית. נימוקים הסטוריים רגשיים כמעט שלא הובאו כדי לקבוע קו זה או אחר. מנחשי ההצעות ראו אל-נכון להבין, כי הנוסחה ההסטורית 'מזן ועד באר שבע', המתתייחסת לארץ-ישראל הן בתקופת בית ראשון והן בתקופת

במצרים. טולקובסקי ומערכת העיתון *Palestine*, הבינו על מי הם מנסים להשפיע, ופעלו בהתאם לכך. ראוי לציין, כי דווקא המהנדס החקלאי שמואל טולקובסקי, פורסן וחוקר ארץ-ישראל, שם דגש על הדיכוי האסטרטגי, וחזר עליו בכל הדומנות. הנימוקים הכלכליים לקו הגבול של ארץ-ישראל העתידה נשענו לא במעט על תוכניותיו של אהרן אהרנסון, האגרונום שמילא בעת המלחמה תפקיד מפתח באספקת מודיעין אסטרטגי לכוח הבריטי, בעת שעמד בראש רשת הריגול של ניל"ק וקיים קשרים טובים עם הצבא הבריטי במשך המלחמה ואחריה.

אהרן אהרנסון

הנימוקים הכלכליים נשענו גם על מחקריהם של מומחים אחרים. תוכניות ההתיישבות הציוניות היו מבוססות על עלייה גדולה ועל התיישבות חקלאית מודרנית על הקרקע. תוכניות אלו דרשו את ניצולם המלא של המשאבים הכלכליים - חקלאיים כתעשייתיים - של ארץ-ישראל. בשל אקלימה היבש למחצה נזקקה הארץ להשקיה רבת ממדים, והשקיה כזאת יכלה להתבסס רק על מקורות מים שופעים ואמינים. המקורות הללו נמצאו רק בחלק הצפוני של ארץ-ישראל, ולכן העלו המצדדים בנימוקים התיישבותיים הצעות לכלול בארץ-ישראל העתידה את כל מקורות הירדן, את החלק הדרומי של נהר הליטאני, את הר החרמון ושלג'י, את נהר הירמוך ויובליו ואת נהר היבוק, הזורם לירדן ממזרח. אספקת המים היתה הנימוק המרכזי אותו העלתה התנועה הציונית, וכפי שנראה בהמשך, היא דגלה בו במשך כל הדיונים הרשמיים על עתידה של ארץ-ישראל. השטח שממזרח לירדן היה בעל חשיבות נוספת לארץ-ישראל. לטענת אהרנסון איזור הגלעד היה השטח המיוער היחיד בארץ-ישראל שיכול היה

בית שני איננה מוגדרת כהלכה. עמידה על היחסים מעין זה עלולה היתה להביא, למשל, לניתוק ארץ-ישראל מאיזור המוצא לים סוף. הגבולות האידיאליים, גבולות ההבטחה על-פי המקרא - מנחל מצרים ועד הפרת - לא היה להם כל סיכוי להתקבל. למנסחי התביעות הציוניות היה ברור כי כל נימוק הסטורי לקו זה או אחר ייתקל בתביעה אחרת, הנשענת על מצב הסטורי-פוליטי שונה, ולכן הם ביססו את תביעתם על הזכות ההסטורית של עס-ישראל על ארץ-ישראל, אך כשהגיעו לציין הגבולות, הם ביקרו את הריאליות ואת הצורך הכלכלי-אסטרטגי על החזון הבלתי מציאותי, המתבסס על העבר ההסטורי.

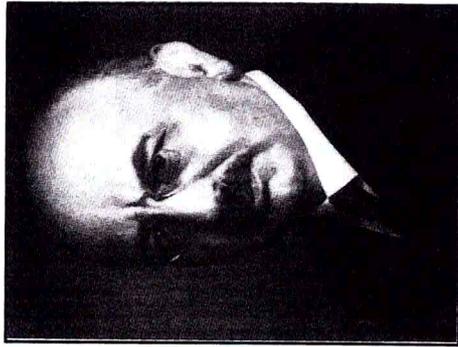
בהתאם לגישה זאת טען העיתון *Palestine*, כי יש לצרף את שטחי המדבר מדרום וממזרח לארץ-ישראל ההסטורית ('מדן ועד באר שבע') כדי לשלוט בנתיבי הפלישה של השבטים הכדוים לארץ-ישראל.²³ הנימוק הזה שימש גם כבסיס לדרישה לצרף לארץ-ישראל את הבקעה הלכוננית - ציר פלישה צפוני בין הר הלכנון לבין הר החרמון. וצרכים צבאיים חייבו גם לצרף לארץ-ישראל את הגולן, את החורן ואת עמק הירמוך - ציר פלישה מסורתית של שבטי המדבר לכיוון עמק יזרעאל וצפון הארץ. ההצעה הזאת הסתמכה על תזכיר שהכין שמואל טולקובסקי, הפורסן וחוקר ארץ-ישראל, עוד בשנת 1915, ופורסמה שנה מאוחר יותר, ב-1916.

על-פי הצעתו של טולקובסקי צריך היה גבולה של ארץ-ישראל להיות 'חמשת המיילים הראשונים של שפכו של נהר אוולי *Awali*, מצפון לצידון ומשם בקו ישר בכיוון דרום-מזרח עד למפגש קו זה עם הנקודה הדרומית של הר הלכנון והר החרמון. משם ממשיך הקו לנקודת המפגש בין קו האורך $36^{\circ} E$ וקו הרוחב $33^{\circ} 15' N$ (מצפון לעיירה סאטע שבין קונייטרה לבין דמשק). משם נמתח קו ישר נוסף בכיוון דרום-דרום-מזרח לעיירה בוסרה על קו הרוחב $32^{\circ} 30' N$ ולמרגלות הר הדרוזים. משם ימשיך הגבול בכיוון דרום, במקביל למסילת הברזל ובמרחק 10 עד 20 מייל מזרחית ממנה ויכך תיכלל המסילה בארץ-ישראל, עד לשקע אל-ג'עפר, הנמצא 20 מייל מזרחית לעמאן. משקע זה יפנה קו הגבול לדרום-מערב עד שיגיע לעקבה. בדרום הגבול הטבעי מוגדר על-ידי גבולה הנוכחי של מצרים, אשר הולך בכיוון צפון-מערב מנקודה במפרץ עקבה כמה מייל דרום-מערב מנמל עקבה ועד לרפיח.²⁴ הגדרה זאת, שאומצה על-ידי העיתון *Palestine*, איננה נקיה מהשפעות בריטיות בעיקר בכל הנוגע לגבולה הדרומי של ארץ-ישראל. בעוד שבצפון ובמזרח מועלים נימוקים כבדי משקל להחבת הגבול לכל עבר, הרי שקו הגבול המוצע בדרום הוא קו 1906, שאיננו עובר לאורך כל קו נוף טבעי, אך מוגדר בהצעה כ'הגבול הטבעי', וזאת, כנראה, כדי לקבל את אישורה של בריטניה ואת הסכמתה לקו הגבול המוצע בלי לפגוע באינטרסים הבריטיים

לספק חומר-גלם לתעשיית העץ שעתידה היתה להתפתח בארץ-ישראל. ממזרח לנהר הירדן ובצפון הנגב, השתרעו שטחים נרחבים בלתי מעובדים אך בעלי פוטנציאל התיישבותי, שהתאימו ליישוב עולים רבים על הקרקע - בלי לפגוע באוכלוסייה המקומית (עקרון שהיה נר לרגלי התנועה הציונית). איזור החורן ועבר-הירדן היו תמיד ספקי התבואה הראשיים של ארץ-ישראל, ופיתוחם המודרני יכול היה לשחרר את ארץ-ישראל העמידה מתלות ביבוא תבואה. תלות זאת הוכחה כמסוכנת בזמן מלחמת-העולם, עם ניתוקה של ארץ ישראל ממקורות אספקת החיטה בדרום רוסיה ורומניה והרעב ששרר בארץ בשל כך. נימוק כלכלי-תחבורתי נוסף התבסס על מיקומה של ארץ-ישראל כמפת המזרח התיכון. חזוי ארץ-ישראל היהודית ביקשו לראות בארץ גשר-מעבר בין שלוש היבשות - אסיה, אירופה ואפריקה - וגשר בין הים התיכון לבין האוקיינוס ההודי. כדי לקיים את התפקיד הזה נזקקה ארץ-ישראל למערכת מסועפת של כבישים ושל מסילות-ברזל. לכן חשוב היה, לדעת מעלי ההצעות, כי המסילה החצינית תיכלל בתוך ארץ-ישראל, כי בלעדיה לא היה קשר תחבורתי מודרני ישרי אחר בין השטח שמזרח לירדן למערבו. כדי לקיים את הקשר בין הים התיכון לבין האוקיינוס ההודי צריכה היתה ארץ-ישראל להחזיק הן בים התיכון - בנמלי חיפה ויפו - והן בחוף מפרץ עקבה. אל המפרץ הזה אפשר היה למשוך קו מסילת-ברזל מהמסילה החצינית, וכך לקיים קו תחבורה ישיר בין הים התיכון לבין ים סוף.²⁵ גישה זאת חזרה על חזונו של בנימין זאב הרצל, כפי שהוצג בספרו האוטופי אלטנלינד.²⁶ היא התייחסה גם לחשב הבריטי, שהביא למשבר 1906, אשר נזכר לעיל. מחברי התוכנים וצירי המפות העתידיות השתמשו עתה באותו נימוק כדי לשכנע את בריטניה לקבל על עצמה את השליטה בארץ-ישראל, המשתרעת דרומה ומזרחה ככל האפשר. העיירה בוסרה, על גבול המדבר הסורי, נראתה כנקודת-מוצא לטרמינל מדברי בדרך המחברת את חוף הים התיכון עם המפרץ הפרסי. לפי חזונו של אהרנסון יכולה היתה ארץ-ישראל להיות צומת בין-אומית של מסילות-ברזל בנקודות הקשר בין המסילה האפריקנית, קהיר-כף התקווה הטובה, לבין המסילה הבגדאדית והמשכה להודו, ולבין המסילה החצינית והמשכה לאיסטנבול ולאירופה.

סיום המלחמה, והשתלטותה של בריטניה על מרחב המזרח התיכון העלה שוב את ההצעה להרחיב את הגבולות העתידים של ארץ-ישראל היהודית עד לאיזור אל-ערשי. בריטניה שלטה עתה בארץ-ישראל, ולא היה, לדעת המנהיגות הציונית, כל צורך אסטרטגי בהתקנת גבולה של מצרים מהתעלה. לדעת התומכים במדינה יהודית רחבה, אפשר היה לכלול את איזור אל-ערשי בגבולות המדינה הזאת. נראה, איפוא, כי המנהיגות הציונית הבריטית הכינה את עצמה היטב לדיונים

על עתידה של ארץ-ישראל אולם לא רק מנהיגות זאת עסקה בעתידה של הארץ. גם פעילים ציונים שחיו בעבר השני של הקו הצבאי - בצד הגרמני-עות/מאני - עסקו בהעלאת הצעות להקמתה של אוטונומיה יהודית בארץ-ישראל בחסות גרמניה והאימפריה העות/מאנית. הפעיל שבין האישים הללו היה ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, שהוגלה בעת המלחמה לאיסטנבול. רופין, שהיה אזרח גרמני כמו גם אוטו ורכורג, שהיה בעת ההיא נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, ארתור הנסקה, חבר ההנהלה הציונית וריכרד ליכטהיים, הנציג המדיני

ארתור הנסקה

של התנועה הציונית באיסטנבול, הכין עם חבריו הצעה להצהרה גרמנית בדומה להצהרת בלפור, שתכלול הקמת ווילאט יהודי בארץ-ישראל. בהצעה המפורטת הזאת התחיל הגבול בצפון בים התיכון, מראש-הנקודה או משפך הליטאני, ונמשך עד למקורות נהר בניאס.²⁷ מכאן אמור היה הגבול להמשיך בכיוון דרום-מזרח עד לנקודה ממערב למסילה החצינית ולהתקדם דרומה במקביל למסילה עד למפרץ עקבה. גם בהצעה זו ניכר הרצון להשיג תנאים כלכליים מריבניים לפיתוחה של הארץ, מבלי לפגוע באינטרסים של המעצמות הנוגעות בכבר. לנמצאים בצד העות/מאני ברור היה כי שליטה עות/מאנית ישירה על המסילה החצינית לא ניתנה כלל לערעור, ולכן בהצעתו של רופין לא נכללה המסילה בארץ-ישראל העתידית. הצעותיו של רופין לא זכו לכל דיון משמעותי, וקריסת האימפריה העות/מאנית ובעלת-בריתה האימפריה הגרמנית, ביטלו את הצורך לדון ברעיון זה.

סיום המלחמה ופתיחת ועידת השלום מצאו, איפוא, חזית ציונית-יהודית

הבריטים דרישה טריטוריאלית כוללת לגבי שטחי המזרח התיכון וכן התייחסות כפוליטיקה הבריטית בוועידת השלום. כדי לבסס את תביעותיהם על הארץ הכינו הבריטים דרישה טריטוריאלית כוללת לגבי שטחי המזרח התיכון וכן התייחסות שאיפתה המרכזית של בריטניה באשר לארץ-ישראל, היתה להשיג הכרה בין-לאומית בשליטתה שם. הסכם סייקס-פיקו, שלא נתן לבריטניה דריסת-רגל מרכזית בארץ (פרט למפרץ חיפה), עבר ובטל מהעולם עם פרישתה של רוסיה הכולבשקית מהמלחמה ועם התנערותה מכל הסכם שהממשלה הצארית חתמה עליו בהסתר. פרסומם של הסכמים סודיים אלו, כולל הסכם סייקס-פיקו, עורר התנגדות ציבורית, ולהלכה נתבטל מאליו. קבלת '14' העקרונות' של הנשיא וילסון על-ידי מעצמות ההסכמה (אחד מן העקרונות הללו קבע עצמאות לשטחי האימפריה העות'מאנית שאינם מיושבים בתורכים) ביטלה גם היא כל התייחסות טריטוריאלית שבהסכם סייקס-פיקו, אולם שליטתה של בריטניה בשטח, ושאיפותיהם של המדינאים הבריטיים להחזיק בארץ-ישראל היו קו מנחה בפוליטיקה הבריטית בוועידת השלום. כדי לבסס את תביעותיהם על הארץ הכינו הבריטים דרישה טריטוריאלית כוללת לגבי שטחי המזרח התיכון וכן התייחסות

ז. בריטניה ותחומיה העתידיים של ארץ-ישראל

מאחדת למדי בבריטניה לגבולותיה העתידיים של ארץ-ישראל. הדרישה הזאת עמדה בניגוד גמור לתפיסה שהעלו הצרפתים. ממשלת צרפת טענה כי הסכם סייקס-פיקו הוא הבסיס לכל חלוקה עתידית של המזרח התיכון. הסכם זה חילק את ארץ-ישראל, שהתנועה הציונית אמרה היה להיות בשליטה משותפת; מפרץ חיפה שונות. מרכזו של ארץ-ישראל אמור היה להיות בשליטה משותפת; מפרץ חיפה שונות. זבולון ניתנו לבריטים; הנגב ועבר-הירדן היוו חלק מאזור B הערבי בחסות בריטית; צפת, הליטאני ומקורות הירדן עם היישובים העבריים בעמק החולה אמורים היו להיות חלק מהאזור הצרפתי; הגולן והחורן היו חלק מאזור A הערבי בחסות צרפתית; עקבה והאזור סביבה היו חלק מחיג'ר העצמאית; ואילו אזור אל-עריש היה חלק ממצרים. מעמדה של התנועה הציונית מול העמדה הצרפתית היה חלש וחסר כל משמעות, כי ממשלת צרפת היתה בין המנהיגות של ועידת השלום, ואילו התנועה הציונית היתה רק משלחת פוליטית אחת מני רבות, שהידפקו על דלתה של הוועידה, וביקשו לעצמן פיסת קרקע. אך שלא כמו גופים פוליטיים אחרים במזרח התיכון גייסה התנועה הציונית לעזרתה מעצמה עולמית, כבוד שהארמנים, הכורדים ושאר עממי המזרח התיכון העלו תביעות הסטוריות-אתניות, הרי התנועה הציונית רכשה לה בעלת-ברית - בריטניה הגדולה - שדרישותיה הטריטוריאליות הפכו במידה רבה את התביעות הציוניות.

ייחודית לארץ-ישראל. בריטניה ששלטה בארץ היתה הגורם המרכזי בקביעת גבולותיה של ארץ-ישראל, והיא ביססה את תביעותיה על עצם שליטתה בארץ ועל צרכיה בהווה ובעתיד. ההבטחה הבריטית לסיוע להקמת בית לאומי ליהודים היתה נימוק מרכזי לדרישתה להחזיק בארץ-ישראל, ומול אחיזתה הצבאית בארץ ותמיכתה בתנועה הציונית נתגמדו כל התביעות האחרות. דרישתה המרכזית של ממשלת בריטניה היתה השגת שליטה בארץ-ישראל ללא כל שותפים. עמדה זאת נתגבשה בחוגי הממשל עוד כמשך המלחמה,²⁸ וכיבושה הצבאי של ארץ-ישראל בידי הגנרל אלנבי נתן ביסוס מעשי לדרישה זאת. אלא שלא כמו התביעה הכורדה והכוללת הזאת לא היה אפשר להגיע להחלטה בריטית אחידה לגבי הגבולות המוצעים לטריטוריה, שהבריטים שאפו להחזיק בה. שלא כמו הגורמים הפוליטיים האחרים - בריטניה לא גיבשה עמדה ברורה כאשר לשטחה העתידי של ארץ-ישראל. לגופים שונים במערכת הממשל הבריטי - משרד החוץ, משרד המלחמה, הניצוגות הפוליטיות לשיחות השלום, הניצוגות הצבאיות בשיחות אלו, מפקדי הצבא במזרח התיכון, הפקידות הבריטיות במצרים ובארץ ישראל - לכל אחד מאלה היתה מפה משלו, שסימנה את גבולות ארץ-ישראל על-פי תפיסתו ועל-פי צרכיו. העמדות השונות הקשו לעיתים על ממשלת בריטניה להציג עמדה אחידה, והקלו על המתדיינים להשיג שינויים אלו או אחרים בקווי הגבול של ארץ-ישראל.

הגורם הרביעי (פרט לתנועה הציונית ולממשלות של בריטניה ושל צרפת), שהיה מעורב בתהליך קביעת גבולותיה של ארץ-ישראל היו הערבים. העמדה המדינית הרשמית של הגורם הערבי הוצגה בידי פייסל, בנו של השריף חוסיין ממכה, שהיה הרמות הערבית המרכזית בסוף המלחמה ומיד אחריה. עמדתו של פייסל כאשר לארץ-ישראל נשתנתה תכופות, בהתאם למצבו הפוליטי ותמרונו המדיניים. פייסל ביקש להשיג אישור בין-לאומי לשליטתו העצמאית במזרח התיכון, אולם דרישותיו הגיאוגרפיות לא היו מוגדרות. חליפת המכתבים בין אביו ובין מקמהו שימשה קו מנחה בבריטניה, אולם ברור היה לו שדרישות אלו לא יוכלו להתמלא לנוכח העמדות הצרפתיות והציוניות. במשך כל מהלך הדיונים ניסה, איפוא, פייסל להשיג אישור למעמדו, תוך שהוא מוכן לוותר על שטחים, שלטענתו הוכטחו לערבים, תמורת הכרה מדינית. בשלבים שונים של המשא-ומתן ראה פייסל את ארץ-ישראל כיחידה נפרדת האמורה להינתן לציונים,²⁹ אולם בהודמנות אחרות חבץ את צירופה לממלכת 'סוריה הגדולה' שאותה שאף להקים.³⁰ תביעות מוגדרות, הכוללות קווי גבול ומפות של ארץ-ישראל, לא הוצגו מעולם על-ידי פייסל ונציגיו, ובכל הדיונים על קביעת מקומו המדיני של קו הגבול לא היו כל משתתפים ערביים. כל הצדדים הכינו כי

יש לספק תביעה זאת או אחרת של הערכים, אך הערכים עצמם לא השתתפו באופן פעיל במשא-ומתן.

סיום המלחמה, ונכונותה של האימפריה העות'מאנית לוותר רשמית על מאחזיה הלא תורכיים במזרח התיכון פתחו, איפוא, פתח להקמת טריטוריות חדשות באיזור. התחרות המסורתית בין בריטניה לבין צרפת באשר ליסוד מושבות מעבר לים פנתה עתה מקום לשיתוף-פעולה צבאי ומדיני בעת המלחמה, ועובדה זאת עמדה עתה להוות גורם מרכזי בתהליך קביעת גבולותיה של הארץ. גורמים פוליטיים חדשים - התנועה הציונית מחד-גיסא והתנועה הלאומית הערבית מאידך-גיסא - ראו את עצמם שותפים מרכזיים בדיונים העתידיים. לאחר המהפכה הבולשביקית נעלמו הרוסים מהתהליך הפוליטי הכין-לאומי, ולאחר החלשות מעמדה של איטליה לא היה כוח אירופי נוסף, שעשוי היה להתערב בנעשה בארץ.³¹ עם זאת - עלייתה של ארצות-הברית למעמד בכורה בעת המלחמה ובמהלך שיחות השלום נתנה מקום למעורבותה גם בבעיית ההסדרים של המזרח התיכון ככלל, ושל ארץ-ישראל בפרט, ואכן - מעורבות זאת נתנה את אותותיה במהלך הדיונים.³²

ח. ועידת השלום והקמת ארץ-ישראל

הסדרי השלום במזרח התיכון, ושאלת ארץ-ישראל לא תפסו מקום מרכזי בוועידת השלום. בראש מעיניהם של המתדיינים המרכזיים עמדו ענייני אירופה והשאלות שנגעו במזרח התיכון נדחו למועד מאוחר יותר. עם זאת - כבר בראשית שנת 1919, נקראו הנציגים השונים, שגילו עניין בנעשה במזרח התיכון, להציג בפני ועידת השלום את טיעוניהם ואת בקשותיהם. שלוש נציגויות מרכזיות העלו תביעות לגבי ארץ-ישראל או חלקים ממנה - התנועה הציונית, הערבים בראשותו של פייסל ותנועה לאומית לבנונית מרונית, שתבעה שליטה על אזורים מדרום להר הלבנון.

השאלה המרכזית סביב ארץ-ישראל היתה מילוי החלל הריק, שהותירה אחריה האימפריה העות'מאנית. חברי-הלאומים, גוף בין-לאומי שהוקם בוועידת השלום באפריל 1919, קבע כי יש לעמוד על עקרון ההגדרה העצמית. אך לגבי אותן המושבות והשטחים, אשר כתוצאה מהמלחמה האחרונה חדלו לעמוד תחת ריבונותן של המדינות שמשלו בהן קודם לכן, והמושבים עמים שעדיין אינם מסוגלים לעמוד ברשות עצמם כתנאים הקשים של העולם המודרני, יש לנהוג לפי העיקרון, כי טובתם והתפתחותם של העמים הנוגעים בדבר הן בבחינת פיקרון

קדוש של התרבות האנושית.³³ תפיסה זאת דחתה את הרעיון האימפריאלי העתיק של השתלטות על שטחים כתוצאה מכיבוש. עתה היו שטחים אלה שייכים לכלל האנושות, וחברי-הלאומים קבע כי 'האפוסטרופוסות על עמים אלה תופקד בידי אומות מתקדמות'. שטחי האימפריה העות'מאנית, שלא היו מיושבים בתורכים, דיו דוגמה לשטחים מעין אלה. הם כונו מעתה 'שטחי מנדט', ונבדלו בכך ממדינות עצמאיות שהוקמו בשטחי האימפריות שקרסו באירופה עצמה - פינלנד, אסטוניה, ליטא, לטביה, פולניה, צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה. במזרח התיכון לא עמדו להיות מוקמות מדינות עצמאיות. הוסכם כי 'עדות מסוימות, שהיו שייכות לפנים לקיסרות התורכית, הגיעו לדרגת התפתחות שבה אפשר להכיר בקיומן כלאומים עצמאיים, וכלבר שיקבלו עזרה ועצה בהלכות שלטון מאת בעל מנדט, ער שיוכלו לעמוד ברשות עצמן'. שטחים אלה היו אמורים, איפוא, להינתן כמנדט למדינות מפותחות, והנהגה היתה שאותן המדינות תפתנה את השטחים הללו לדרגה כזאת שלכסוף תוכלנה להיות מדינות עצמאיות. השאלות שעמדו, איפוא, על הפרק היו למי יינתן האיזור לניהול, והיכן יועברו תחומיו של האיזור הזה. חברי-הלאומים קבעו, כי 'משאלותיהן של עדות אלו צריכות לשמש שיקול עיקרי בבחירת בעל המנדט'. המדינות המועדפות לניהול האיזור היו צרפת ובריטניה, שתי אימפיות מפותחות, שהיה להן ניסיון ארוך בשליטה באזורים מעבר לים, והיו להן אינטרסים ברורים בנעשה במזרח התיכון. כדאי לציין כי בשלבים שונים של המשא-ומתן על עתיד המזרח התיכון הועלתה הצעה לתת את המנדט על האיזור לארצות-הברית. בני האיזור שאפו לחסות של מעצמה, שאין לה כל אינטרסים מוגדרים בשטח, ולא תבקש לרכוש לעצמה נכסים באיזור. הצעות אלו הגיעו מכל עבר: התנועה הציונית, העולם הערבי,³⁴ הארמנים והאחרים בקשו חסות אמריקנית. גם בריטניה וצרפת הציעו פעמים אחרות לקבל באיזור את חסותה של ארצות-הברית כדי להיחלץ מדיונים מסובכים. כסופו של דבר לא התערבה ארצות-הברית בפועל בנעשה במזרח התיכון ובארץ-ישראל הן משום חוסר רצונה להיות מעורבת באיזור, הן בשל אי הצטרפותה ל'חברי-הלאומים', והן בשל האינטרסים של צרפת ובריטניה, שהיו חזקים מעבר לכל ריבנות מקומית. לאחר משא-ומתן ארוך הוחלט ב-24 באפריל 1920 בוועידת סן-רמו, כי בריטניה תקבל מנדט לנהל את פלשתינה ומסופוטמיה וצרפת תקבל לניהולה את סוריה ולבנון. צרפת ובריטניה היו אמורות להחליט ביניהן היכן יעבור קו החלוקה בין השטחים המצויים בניהולן וכל אחת מהן היתה ריבונית לקבוע קווי תיחום פנימיים בשטח שבניהולה. צרפת היתה אמורה לקבוע היכן היא לבנון והיכן היא סוריה, ואילו בריטניה היתה אמורה לחלק בין פלשתינה-ארץ-ישראל לבין מסופוטמיה-עיראק. 'החלטת סן-רמו' נתנה בידי בריטניה וצרפת את הכוח לקבוע כפי רצונן ולפי יכולתן את עתידו הפוליטי

של המזרח התיכון, ובתוך כך לקבוע את החלוקה הטריטוריאלית ואת תיחומי הגבולות במפה החדשה של האיזור.

הדיונים בין בריטניה לבין צרפת על עתידו של האיזור לא חיכו להחלטה הרשמית בסדר-דמו. עוד לפני סיום המלחמה - וביתר שאת מיד לאחריה - התנהלו דיונים רצופים בין הנציגים השונים של ממשלות צרפת ובריטניה באשר לחלוקתו של המזרח התיכון. בדיונים הללו היו מעורבים הן הערבים והן התנועה הציונית. הם נערכו כדרגים שונים, עירבו גורמים חיצוניים נוספים, והתייחסו לא במעט לאירועים המדיניים, שאירעו באיזור בזמן הדיונים עצמם. עיקר המשא-ומתן נגע בשאלה הבסיסית: האם בריטניה תקבל שליטה על ארץ-ישראל והיכן יעבור קו ההפרדה בין השטחים הצרפתיים לבין השטחים הבריטיים במזרח התיכון.

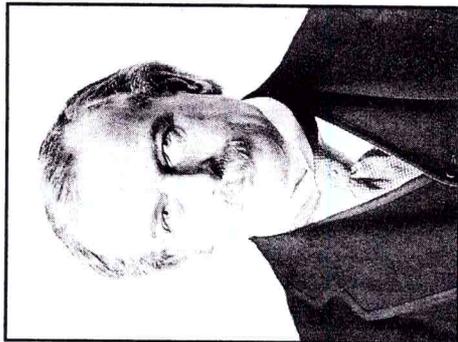
ממשלת בריטניה אימצה קו שגרם שליטה בריטית מלאה בארץ-ישראל כגבולותיה ההסטוריים - 'מדן ועד כאר שבע'. הנוסחה המקראית, שהועלתה בידי הבריטים יודעי התנ"ך, הפכה עד-מהרה, לנוסחה המרכזית בקביעת גבולותיה העתידיים של ארץ-ישראל. הלורד קרוון, ממלא מקומו של שר החוץ הבריטי בעת פתיחתו של שיחות השלום, ולימים שר החוץ, טען בפני הוועדה המזרחית של קבינט המלחמה הבריטי, כי -

יש לתת לארץ ישראל את גבולותיה העתיקים. הנוסחה העתיקה 'מדן ועד כאר-שבע' עדין תקפה. כלי קשר לחלוקה המנהלית העתידה עלינו לחדש כעבור ארץ-ישראל, שתהיה עברית [Hebrew] או ערבית או משותפת, את גבולותיה עד הליטאני בחוף הים ומשם עד לבניאס, היא הן העתיקה או לאגם החולה, כך בצפון. יש צורך להבהיר את המושג של הגבול המזרחי. בעוד שהציונים שואפים לשטחים מעבר לירדן יש דרישות צודקות של הערבים לשטחים אלו. בדרום יש הדורשים לספח את השטחים שמדרום לעזה לארץ-ישראל ויש הטוענים כי אין לצרף את הכדואים הקשורים בסני לארץ-ישראל.³⁵

הוועדה החליטה לדרוש מוועידת השלום לקבל הכרה בשליטה בריטית בארץ-ישראל ולהרחיב ככל האפשר את גבולותיה של הארץ כדי לאפשר את הגשמת תוכנית הפיתוח הציונית, וכדי שהארץ לא תיפול כמעמסה על כתפיו של משלם המיסים הבריטי. נוסף על כך דרשה בריטניה הכרה בשליטתה באיזור מוסול שבצפון מסופוטמיה - איזור פוטנציאלי לשאיבת נפט.³⁶ בשני איזורים אלו חרגה בריטניה מהסכם סייקס-פיקו, שעל-אף ביטולו הרשמי, היה ההסכם הכתוב היחיד לגבי חלוקתו של המזרח התיכון. בארץ-ישראל שאפו, איפוא, הבריטים להחליף את השלטון המשותף בשלטון בריטי ולהרחיב את גבול השטח צפונה

ומזרחה. במסופוטמיה ביקשו להרחיב את שליטתם בכיוון צפון. השליטה הבריטית בשני אזורים אלו אמורה היתה לבוא על חשבון אזורי השליטה וההשפעה שהיו אמורים להיות צרפתיים, וחילוקי הדעות היו, איפוא, כרוכים. אף שבעבר כבר דנו הגורמים הפוליטיים הנוגעים בדבר בשלב 'ההקצאה', הרי סיום המלחמה, כניסת תובעים חדשים לאיזור והמצב הפוליטי המחודש, חייבו פתיחה מחדש של דיוני 'ההקצאה'. שלא כבדיונים הקודמים, שכללו הסדרים לגבי כלל המזרח התיכון, נערכו עתה דיונים בנושאים מקומיים, ושאלת ארץ-ישראל הפכה לנקודת מחלוקת מרכזית בכל הנוגע להעברת קווי גבול במפת המזרח התיכון.

השאלה הראשונה והמרכזית היתה שאלת הבעלות על ארץ-ישראל ותיחום הגבול בין האזורים הצרפתיים לבין האזורים הבריטיים. הדרישות הבריטיות הוצגו בפני ראש ממשלת צרפת, ג'ורג' קלמנסו, בביקורו בלונדון בסוף נובמבר 1918. קלמנסו, שעיקר מעיניו היו הסדרי השלום באירופה והכטחת גבולה של צרפת עם גרמניה, ביקש לקבל את תמיכתה של בריטניה בשאיפותיה של צרפת. ליד ג'ורג', ראש הממשלה הבריטי, לא היה מוכן להסכים לדרושותיהם של הצרפתים, משום שקבלתן היתה מעמידה את צרפת במעמד עדיף ביבשת אירופה, ולכן נאלץ קלמנסו לוותר לבריטניה באזורים אחרים של העולם.

דיוויד לורד-ג'ורג' -
ראש ממשלת בריטניה

בתגובה לדרושות הצרפתיות דרשו הבריטים את איזור מוסול ואת ארץ-ישראל 'מדן ועד כאר שבע'. לפי דבריו של לורד ג'ורג', כפי שהובאו בזכרונותיו,³⁷ נתן קלמנסו הבטחה בעל-פה שצרפת תסכים לדרושות הבריטיות במזרח התיכון, אם בריטניה תתמוך בעמדה הצרפתית באירופה, ולבד שצרפת

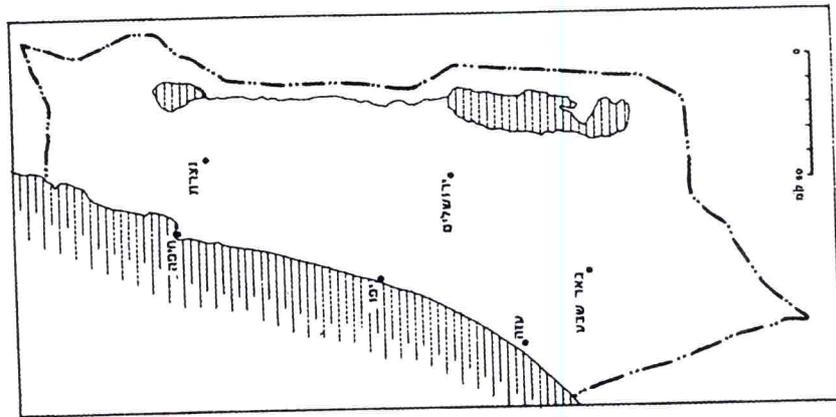
תקבל חלק מהנפט שיופק באיזור מוסול, והבריטים יתמכו בתביעה הצרפתית לקבל את המנדט על כל האזורים שהוחלט עליהם בהסכם סייקס-פיקו (סוריה) הכוללת את דמשק, חלב, ביירות ואלכסנדריה). ויתורו של קלמנסו נראה ברור על רקע השליטה המעשית של בריטניה במזרח התיכון, הימצאותם של כוחות ערבים סדירים בסוריה בפיקודו של פייסל שהיה עיין לצרפתים והייתה בחשיבותה של ארץ-ישראל מול עליית חשיבותה של אלכסנדריה, כראש-גשר לחדיה למזרח התיכון. קלמנסו טען, כי העברת הנפט הצרפתי מאיזור מוסול לאלכסנדריה בדרך הקצרה ביותר תהווה הניצוי לכלי נאות לכל הפטר טריטוריאלי בארץ-ישראל.³⁸ הבטחתו כעל-פה לוותה באישור בכתב הצרפתים, כי רשמית שנשלחה ממנו לונדון בפברואר 1919. באגרת זאת אישרו הצרפתים, כי בתמורה לתמיכה בריטית בתביעותיהם באירופה תהיה צרפת מוכנה לקבל את התיחומים שהממשל הצבאי הבריטי אוגן במזרח התיכון, באופן שונה מהסכם סייקס-פיקו.³⁹ בכך למעשה נסתיים שלב 'ההקצאה' ומכאן ואילך עברו הדייונים ל'שלב התיחום'. מעתה עסקו הדייונים במקומו המדויק של קו ההפרדה בין הבריטים לבין הצרפתים. משמעותו של קו ההפרדה הזה היתה, למעשה, קביעת גבול הצפון של ארץ-ישראל.

לאחר שהוכרר לכל שהמזרח התיכון יחולק בין צרפת לבין בריטניה, אף שההחלטה הרשמית על כך ניתנה, כאמור, רק יותר משנה אחרי כן, ב-24 באפריל 1920, עדיין נשארו לדין 'הקצאה' קווי התיחום של ארץ-ישראל בדרום ובמזרח. בדרומה של ארץ-ישראל עמד לעבור הגבול עם מצרים. לשליטה הבריטית של מצרים היו באותם הימים שאיפות התפשטות והתרחבות מעבר לקי 1906. במזרח היה צורך לתחום קווים בין איזור השליטה הבריטי במסופוטמיה (עיראק), איזור השליטה הבריטי בארץ-ישראל ואיזור השליטה הערבית העצמאית בחיג'ז, שם הוקמה ממלכה כראשותו של חוסיין. הגורמים הנוגעים בדבר עמדו, איפוא, לדון בשלוש גזרות הגבול של ארץ-ישראל - בצפון, במזרח ובדרום. במערב לא היתה שום בעיה: הים התיכון שימש כגבולה המערבי של הארץ ללא כל עוררין.

להתייחסות נפרדת לקווי התיחום השונים של ארץ-ישראל יש הצדקה גיאוגרפית, פוליטית והיסטורית. פרט לתנועה הציונית ופרט למדינאים בריטיים אחדים לא היתה כל התייחסות לבעיית תיחומה של ארץ-ישראל כולה. כל שאר המשתתפים בדיונים עסקו בגזרה זו או אחרת של הגבול, ולא ראו בארץ-ישראל ישות טריטוריאלית נפרדת. כל זמן שהסכם סייקס-פיקו היה תקף, העלו פקידים ושרים בריטיים אחרים הצעות לגבי כלל שטחה של ארץ-ישראל - בעיקר בדיונים פנימיים או כחלק מהמשא-ומתן עם התנועה הציונית. עוד במהלך המלחמה, לאחר כיבוש החלק הדרומי של ארץ-ישראל, פרסם ויליאם אורמסבייגור, חבר הפרלמנט

הבריטי, שצורך קצין קישור לוועד הצירים היהודי לארץ-ישראל, דין-חשבון על עתידה של הארץ, ובו המלצה להקים בארץ-ישראל יחידה נפרדת שגבולותיה 'מנהר הליטאני לביצות החולה והרי הגולן, מורדות ההר ממזרח לירדן עד לים המלח, ומשם לרפיח'.⁴⁰ ימים ספורים לפני סיום המלחמה הכינה המחלקה למודיעין פוליטי של משרד החוץ הבריטי נידות עבודה ובהם הצעות לארגון מחדש של המזרח התיכון לאחר סיום המלחמה. המחלקה הציעה להקים בארץ-ישראל יחידה עצמאית לחלוטין שגבולותיה יכללו את הליטאני והחרמון בצפון, את הירדן כגבולה המזרחי של הארץ ואת קו ים המלח - רפיח כגבולה הדרומי.⁴¹ עם פתיחת שיחות השלום בפריס הכין סיר ארל ריצ'רדס, איש משרד החוץ הבריטי, תוכני כעבור הלורד קירון ואחר-כך הפיצו כמסמך לדיון בין חברי 'הוועדה המזרחית'.⁴² ריצ'רדס חזר על הנוסחה של ארץ-ישראל 'של הברית הישנה', כלומר 'מזרן ועד באר-שבבע', אך הוא קבע את גבולותיה 'בצפון נהר הליטאני על החוף ומשם לבניאס ולצפון-מזרח אגם החולה, כך שצור תישאר בארץ-ישראל וצידון - בלבנון'. על-אף התביעה הציונית המוכרת, קבע ריצ'רדס במזרח את הירדן כגבולה של ארץ-ישראל וזאת בשל תביעותיהם של הערבים. בדרום הציע ריצ'רדס קו שיכלול 'את כל האדמה הניתנת לעיבוד בשטח ארץ-ישראל עד לקו רפיח - באר-שבבע - ים המלח'. הצעה זאת דומה ביותר להצעתו של קירון (שהוזכרה לעיל), שהועלתה מאוחר יותר. לאחר שהמשלחת הפוליטית הבריטית לשיחות השלום בפריס קבעה עקרונות כיצד תיראה חלוקת המזרח התיכון, הכינה המשלחת הצעה מפורטת לגבי ארץ-ישראל. הגבול הצפוני מתחיל בנחל הליטאני, מן הים התיכון ועד לקו האורך $32^{\circ}51' E$ ומשם לנקודת הגובה 2,794 בראש הר החרמון. הגבול המזרחי נמשך כוון כללי דרומה, מנקודת הגובה 2,794 כך שיעבור על קו פרשת המים שבין הנחלים הזורמים לירדן לבין אלה הזורמים לכיוון הירמוך ודמשק. אחרי שקו הגבול יחצה את כביש טס-פיק הוא ימשיך עד לראש נחל אל-מסיד, 2 ק"מ מדרום-מזרח לפיק, וימשיך בנחל זה עד לפגישתו עם הירמוך. משם יתחם קו הגבול כסדרה של קווים ישרים בין (א) נקודה הנמצאת שני ק"מ מזרחית לאוס-קייס, על הדרך המוליכה לכפר זה, (ב) נקודה על הדרך דרומה לנחל אל-ערב, 3 ק"מ מזרחית לנקודה בה מסתעף כביש זה מן הכביש הראשי, המוביל לצידו המזרחי של עמק הירדן, (ג) נקודה הנמצאת שלוש ק"מ מזרחית לצומת הכביש הנ"ל עם כביש העובר בוואדי זרקא, (ד) נקודה הנמצאת בוואדי שעיב, 7 ק"מ מזרחית מנקודת פגישתו עם הירדן, (ה) נקודה הנמצאת בוואדי ג'ודיה, בערך 4 ק"מ צפונית למידבא, 10 ק"מ מזרחית לחוף המזרחי של ים המלח שאליזו זורח נחל זה, (ו) נקודה בוואדי תסה הנמצאת במרחק של 10 ק"מ מהמקום בו נחצה הנחל על-ידי דרך המקבילה לצידו המזרחי

של נחל הערבה, (1) נקודה הנמצאת 8 ק"מ מערבית לא-טפיליה. הגבול הדרומי מתחיל בנקודה זאת ונמשך מערבה, לדרך בין עין-חוצוב לבין בוטירה, כק"מ אחד מצפון לדרך זאת. משם ממשיך קו הגבול המוצע עד לקו פרשת המים בין נחל עין-קוצייב (נחל אמציה) ובין נחל העובר דרך עין-חוטוב (נחל חצבה) ומגיע לנחל הערבה. משם ימשיך הגבול לאורך פרשת מים זאת ולאורך פרשת המים בין הנחלים אל-פוקראא (נחל צין), אל-מדרה (המשך נחל צין) ואל-חפיר (נחל ניצנה) בצפון-מזרח לבין הנחלים מהלָה ורומאן (נחל רמון) בדרום-מערב עד לגבול הנוכחי בין סנג'ק אל-קודס (ירושלים) לווילאית סוריה (ששלטה בדרום הנגב) בסמוך לנקב-סֶהַל (הר חמת). משם ימשיך קו הגבול עד למפגש עם הגבול התורכי-מצרי דרומה להוּ מְעִיָה (הר המערה) ומשם עד היס התיכון לאורך הגבול התורכי-מצרי.⁴³

מפה 10: הצעת המשלחת המדינית הבריטית לגבולות ארץ-ישראל 1919

שלא כבשאר ההצעות האחרות לראשונה פורטו בהחכה קווי הגבול במזרח וברום. קו הגבול הצפוני תואר רק בצורה כללית. גם הצעה זאת נועדה לדיון פנימי בלבד, ומעולם לא הוגשה כהצעה רשמית בריטית להתייחסות של ארץ-ישראל. תיחום כללי נוסף - אולי האחרון שידוע עליו - העלה הקולונל ריצ'רד מיינרצהאגן, הקצין הפוליטי הראשי במפקדתו של הגנרל אלנבי. הצעתו שהועברה למשרד החוץ הבריטי, כללה את ארץ-ישראל בגבולות 'כיס' צפונית לליטאני, על הגדה הימנית והצפונית, קצת רחוק מהנהר, ומשם ממשיך קו הגבול מזרחה, כך שישאיר את כל מי החרמון היורדים לליטאני או לירדן בשטחה של ארץ-ישראל. במזרח יעבור הגבול במקביל למסילת-הברזל החיג'זית, במרחק של כ-25-30 מייל מערבה לה, עד לחצי הדרך בין הירמון לבין עקבה, ומשם עד לנקודה מזרחית הצריכה לשמש נמל כיס סוף. בדרום הגבול התורכי-מצרי.⁴⁴ גם קו זה, שזכה לכינוי 'קו מיינרצהאגן', שימש בעיקר לצורך דיונים פנימיים של הצד הבריטי ומעולם לא נדון כהצעה בריטית רשמית לקו גבול המתיחס לכלל ארץ-ישראל. לימים זכה הקו הזה להיות מוצג בספרות הציונית כקו ההבטחה הרשמי של ממשלת בריטניה (אף שמעולם לא היה כזה). הצד הבריטי בדיוני הגבול לא ראה, איפוא, לפניו את ארץ-ישראל כיחידה שלמה, כי אם דן בכל קו לגופו. המידע הרב שהצטבר ביחס לתנאים הגיאוגרפיים - היישוביים והפזיים - של הארץ לא הביא לראיה כוללת של ארץ-ישראל, והדבר התבטא אף במהלך העברתה של הארץ מידי הממשל הצבאי לידיים אזרחיות בריטיות. כאחד ביולי 1920, עת נכנס הרברט סמואל לתפקידו כנציב העליון הבריטי הראשון של ארץ-ישראל, לא היה לארץ כל קו גבול ברור ומוגדר. מהרגע שהוכרה אחיזתו המדינית בדרומו של המזרח התיכון נתנו הבריטים את דעתם לענייני מנהל וארגון, ובתוך כך קבעו במפה ובשטח קווים וסימוני אותם. אך הם לא עשו כך מתוך

ראייה כוללת, אלא כדי לפתור בעיות מקומיות. התנועה הציונית היתה היחידה שלאורך כל הדיונים ראתה לנגד עיניה ארץ-ישראל אחת, מוגדרת ובוררה. ההצעות הציוניות השתנו מדי פעם, כדי לקדם מצב פוליטי זה או אחר, אך הראייה היתה תמיד כוללת, והתייחסה לכלל ארץ-ישראל. המשלחת הציונית אמורה היתה להגיש את דרישותיה לוועידת השלום, ולצורך זה נעשו עבודות הכנה רבות, כולל שרטוט מפות והכנת תוכרים, שינמקו את תיחום קו הגבול לפי הראיה הציונית. כ-6 בנובמבר 1918 הועלתה בוועדה המייעצת לענייני ארץ-ישראל - ועדה שכללה את מרבית המנהיגות הציונית בבריטניה ובצרפת - הצעת טיוטה לגבולות ארץ-ישראל.⁴⁵ מנימוקים כלכליים וגיאוגרפיים הוצע, כי גבולותיה של ארץ-ישראל יהיו בצפון מנהר הליטאני, על שתי גדותיו, דרך בניאס, קרוב ומצפון למקורות הירדן, עד

לנקודה N 33°45'; משם, בכיוון דרום-מזרח, עד לנקודה הנמצאת מדרום לטריטוריה של דמשק, קרוב וממערב למסילת חיג'ז; במזרח קו מקביל, קרוב וממערב למסילת חיג'ז; בדרום קו מנקודה למסילת חיג'ז; במזרח קו מקביל, קרוב לאל-ערשי; ובמערב - הים התיכון. מחברי הטיזטה, שראו בה רק הצעה כוללת, השכילו לעשות בהציעם כי פרטי הגבול ומיקומו המדוייק ייקבעו בידי ועדת גבולות, שיהיה בה נציג של 'הוועדה היהודית למען ארץ-ישראל'. עם זאת - ברור היה למשלחת הציונית, כי היא צריכה להיעזר במומחים לשטחה של ארץ-ישראל כדי להגדיר במדוייק את תביעותיה. לכן היא פנתה לשמואל טולקובסקי, וביקשה ממנו כ-23 בדצמבר 1918 שיכין תוכני שיצדיק את דרישותינו המתחייבות לגבולות ארץ-ישראל בקווים הבאים: בצפון: מחוף הים מורחה כך שיכלול - (1) את כל הגבול הדרומי של הפרובינציה האוטונומית של לבנון, כפי שהיתה קיימת באימפריה העות'מאנית; (2) את חלקו המזרחי של גבול הטריטוריה האוטונומית הנזכרת בצפון ולכיוון מזרח עד לנקודה N 33°45' (קרוב לעיירה זבאדני); (3) משם קו ישר בכיוון דרום-מזרח עד למפגש קו האורך E 36° בקו הרוחב N 33°30' (בין קטנה לראשייה שמצפון לחרמון). במזרח: קו שיעבור 3 מייל מערבית למסילת חיג'ז עד למעאן ומשם קו בכיוון דרום-מערב, עד לנקודה מזרח לעקבה. בדרום ובמערב: הגבול המצרי והים'. במקביל לפנייה לטולקובסקי נעשתה פנייה גם לאהרן אהרנסון, ראש רשת הריגל של ניל"י, שהיה בעת ההיא איש הקירוב ביותר למשרד האהרנסון, ולמפקדת הצבא הבריטי. טולקובסקי ואהרנסון הכינו את התזכירים, כמבוקש. 46 טולקובסקי חזר על נימוקיו האסטרטגיים ועל המפה שהוצעה שנים אחדות קודם לכן; ואילו אהרנסון העלה נימוקים כלכליים חקלאיים, ומיקו את נימוקיו בצורך בהספקת מים לפיתוח העלה וברובות של אדמה בעלת פוטנציאל חקלאי. קו הגבול של אהרנסון היה שונה במקצת מן הקו שהציע טולקובסקי ואף חרג מהדרישה הציונית המקורית. בצפון העתיק אהרנסון את הקו דרומה, כך שהקו החל בנקודה על חוף הים, מדרום לצידין, ועד לנקודה E 36° - N 33°30', ואילו במזרח קו הגבול היה זהה להצעתו של טולקובסקי, כלומר - במקביל וממערב למסילת חיג'ז. בדרום טען אהרנסון לקו (מערכת אל-ערשי) כשל הצורך בניצול הקרקעות הפוריות בצפון סיני.

בחודשים שקדמו להופעת המשלחת הציונית בפני ועדת השלום הועלו הצעות שונות בידי משלחות ציוניות מקומיות. המשלחות הללו לא תמיד קראו את המפה הפוליטית, אם כי הצעותיהן הסתמכו על מפות ועל אטלסים גיאוגרפיים. ועידת ציוני אמריקה הציעה, למשל, להרחיק את הגבול דרומה, כך שיכלול בתוכו את כל מפרץ עקבה ולייצב את הגבול הצפוני על נהר הליטאני ולא צפונה ממנו כדי

למנוע חיכוכים עם הסורים. משלחת ציוני הולנד דרשה להרחיק את הגבול המזרחי עד לשולי המדבר כולל המסילה החיג'זית ולהחזיק את התחום הצפוני עד למבואות בירות דמשק. 47 מנהיגי התנועה הציונית באנגליה ביקשו להרחיב את הגבול הדרומי עד לקו עקבה-אל-ערשי מתוך הבנה שכל זמן שבריטיניה תשלוט בארץ-ישראל לא תהא נשקפת עוד סכנה לתעלת-סואץ. כל ההצעות האלה והצעות רבות אחרות התאפיינו בכך שראו את ארץ-ישראל כיחידה אחת. חלק מן ההצעות היו אוטופיות, ללא קשר למצב הפוליטי במזרח התיכון; חלקן היו ריאליות יותר, והתחשבו בדרישות הצרפתיות, בעמדה הבריטית ואפילו בשאיפת הערביות, כפי שבאו לידי ביטוי במגעים שניהלה התנועה הציונית עם פייסל ועם יועציו.

מגעים אלו נערכו בקיץ 1918, עת נפגש וייצמן עם פייסל במפקדתו של פייסל מצפון לעקבה. המגעים נמשכו במקביל לוועידת השלום, ונודנו בהם גם נושאי הגבולות ושחי ההשפעה של הצדדים השונים. התנועה הציונית ביקשה לבסס את תביעותיה הטריטוריאליות בהתאם לתביעות הערביות, ואילו פייסל ותומכיו ביקשו את עזרתה של התנועה הציונית בקבלת הכרה בין-לאומית במעמדם של הערבים במזרח התיכון. מפגש יוני 1918 לא הניב תוצאות רשמיות; עם זאת - בדרום לוועידת השלום בפריס נפגש פייסל עם וייצמן בלונדון בחודש דצמבר 1918. בפגישה זאת, נודנו גם שאלות טריטוריאליות, ודובר על מוצא ערבי לים דרך ארץ-ישראל היהודית. 48 שני הצדדים הביעו את חששם מהסכם סייקס-פיקו ומכהונתו הצרפתית. הפגישה הכיאה לחתימת הסכם, שנאמר בו בין השאר, כי הגבולות בין המדינה הערבית העתידה לבין ארץ-ישראל היהודית ייקבעו במשא-ומתן בוועדה משותפת דו-צדדית. 49 באותה פגישה סוכם גם כי דרישה בנוסח זה תוגש לוועידת השלום הן בידי התנועה הציונית והן בידי הערבים תמונת אפשי הציונית אף הסכימה לכלול בדרישותיה הצעה לתת למדינה הערבית איזור חופשי לסחר בנמל חיפה, להשאיר את המסילה החיג'זית בידי הערבים תמורת אפשרות ליהודי ארץ-ישראל להשתמש במסילה זאת ולהקים נמל חופשי יהודי-ערבי באיזור עקבה. הן התנועה הציונית והן פייסל עמדו בהבטחותיהם. פייסל לא דרש לצרף את ארץ-ישראל למדינה הערבית וכל אחד מהצדדים התייחס לצד השני כהופעתו בפני ועידת השלום ותמך בדרישותיו.

הדרישה הציונית לוועידת השלום היתה המלאה והמורכבת ביותר מכל התביעות הטריטוריאליות על ארץ-ישראל. לאחר הסבר ארוך על תנאיה הכלכליים, הפוליטיים והגיאוגרפיים של הארץ, תבעה התנועה הציונית ליצור את ארץ-ישראל בקווים הבאים:

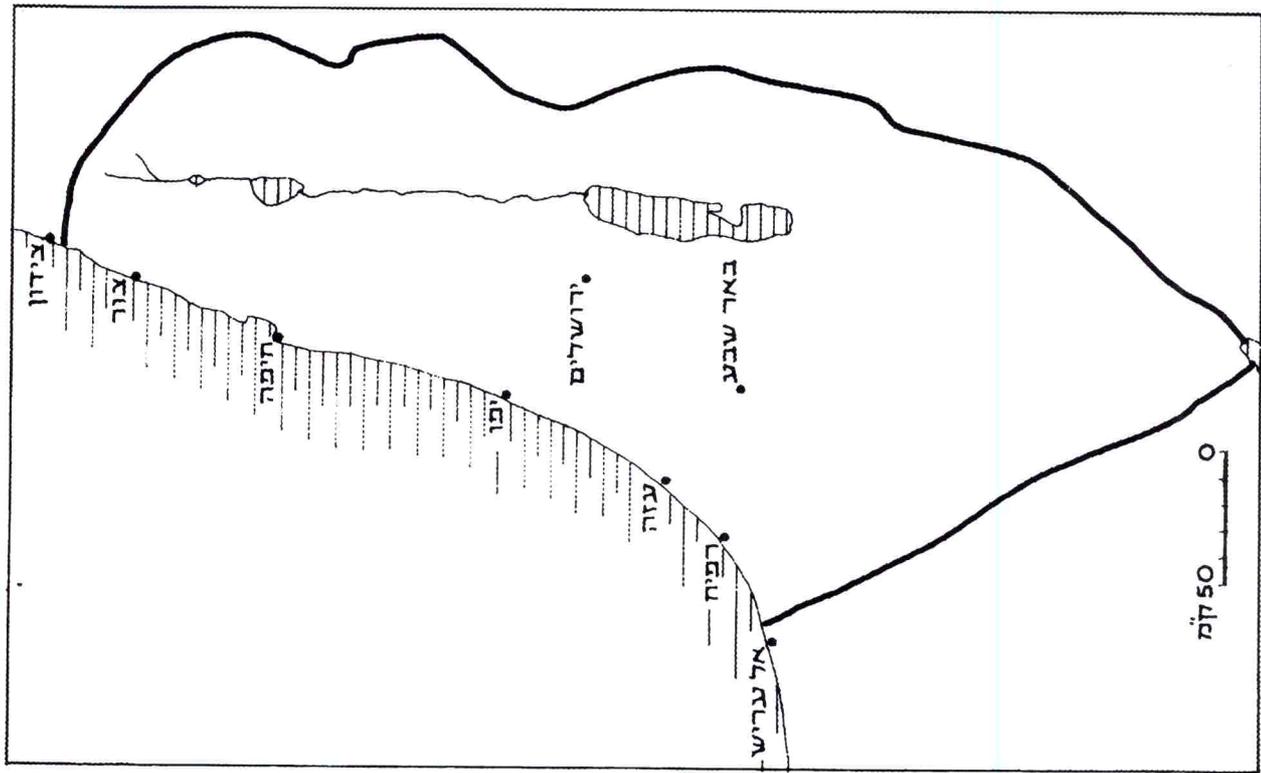
הגבול יתחיל בצפון בנקודה כיס התיכון, בסמוך ומדרום לצידין, וימשיך לאורך קו פרשת המים למרגלות הר הלבנון, עד לגשר אל-קארון. משם

חיים וייצמן

ימשיך לאל-בידה לאורך קו ההפרדה בין אנגי הנחרות אל-קורן ונחל טיאם. מכאן ימשיך הקו בכיוון דרום לאורך הקו המפריד בין המורדות המזרחיים והמערביים של החרמון עד לגדרה מערבית וסמוכה לעיירה בית-ג'אן. משם ימשיך הקו לכיוון מזרח לאורך קו פרשת המים הצפונית של נהר מוג'ניה קרוב וממערב למסילת חיג'ז. במזרח - קו קרוב וממערב למסילת חיג'ז עד למפרץ עקבה. בדרום - קו גבול שיוסכס עם השלטונות המצריים. כמערכ - הים התיכון. 50

עוד נאמר בדרישה, כי פרטי התיחום וכל תוספת נחוצה של פרטים ייושבו בוועדה מיוחדת, שיהיה בה נציג יהודי. הנימוקים המרכזיים לקו תיחום מוצע זה היו כלכליים. הם התבססו בעיקר על תוכריו של אהרן אהרנסון, שקו הגבול המוצע חפף את הצעותיו. התנועה הציונית היתה, כאמור, היחידה שראתה את ארץ-ישראל כמקשה אחת. היא דרשה לכונן את קווי התיחום כך שיבטיחו בסיס כלכלי לקיומה של מדינה מודרנית בארץ-ישראל: 'השטח הגיאוגרפי של ארץ-ישראל צריך להיות גדול ככל האפשר, כדי שיוכל להכיל אוכלוסייה גדולה ותוססת, אשר תוכל ביתר-קלות לשאת את העול של ממשלה מודרנית' (רמז לשיטת המנדטים). מיקומו של קו הגבול בצפון נומק בטענה ש'ארץ-ישראל, כארץ סמי-ארידית, תלויה בהספקת המים האפשרית, לכן חשיבות עליונה קיימת לא רק להבטחת כל מקורות המים, המזינים כרגע את הארץ, אלא ליכולת לשמור ולפקח עליהם במקורותיהם. החרמון הוא אבי המים האמיתית של ארץ-ישראל, ואינו יכול להינתק ממנה ללא שייפגעו שורשיה הכלכליים של הארץ. החרמון זקוק ליעור ולפיתוח אחר, לפני שיוכל לשמש כמאגר מים של הארץ, ולכן הוא מוכרח

מפה 11: התביעות הציוניות לגבולות ארץ ישראל 1919

להיות כולו בשליטת אלה המעוניינים והמסוגלים ביותר להשתמש בו. ארץ-ישראל תהיה מוכנה להסדרים בין-לאומיים, שיבטיחו את זכויות התושבים החיים מדרום לנהר הליטאני, כך שמי הנגר ישרתו את פיתוחה של לבנון, כמו של ארץ-ישראל. באותה מידה אפשר יהיה להקים נמל חופשי בעיר חיפה, נמלה של ארץ-ישראל כים התיכון כדי לאפשר תנועה חופשית לסחר של לבנון ושל המדינה הערבית. כאשר לחלק המזרחי של הגבול, נסען כי 'המישורים הפוריים ממזרח לירדן היו מאוחדים כלכלית ופוליטית עם האיזור שממערב לירדן, ולכן יש לאפשר לארץ-ישראל ולמדינה הערבית שימוש חופשי במסלת חיג'ז לתועלתן הכלכלית של שתי המדינות. פיתוח חקלאי איטנסיבי של החורן ושל עבר-הירדן יביא בהכרח לצורך של ארץ-ישראל במוצא לים סוף ולאפשרות להקים נמלים טובים כמפרץ עקבה - איזור שהיה בשליטת ארץ-ישראל עוד בתקופת המלך שלמה. הנמלים שיוקמו כמפרץ עקבה חייבים להיות נמלים חופשיים, ודרכם יועבר כל המסחר של האיזור'. כאשר לגבול הדרום, התנועה הציונית הכלייעה את דרישתה להרחיב את גבולות הארץ עד לאל-עריש וזאת בהתחשב ברגישות הבריטית בכל הנוגע למצרים. נראה כי היתה כאן התייחסות מפורטת לכל ארץ-ישראל כיחידה גיאוגרפית תפקודית פוליטית וכלכלית בעלת גבולות מוגדרים וברורים. הגבולות הללו הוצעו על סמך הכרה טובה הן של השטח והן של השאיפות ושל הדרישות של כל הצדדים המעורבים בעניין. מכאן ואילך ניסתה התנועה הציונית לדבוק ככל האפשר בדרישותיה-הצעותיה, וכל הסכם או החלטה שלא תאמו את ההצעה הציונית נראו - ונראים עד היום - בעיני היהודים כנסגה, כויתור וכגזלת שטחים מארץ-ישראל.

לאחר הגשת ההצעות ולאחר ההחלטה העקרונית על חלוקת המזרח התיכון בין צרפת לבין בריטניה, התנהלו דיונים נפרדים לגבי כל חלק מקווי הגבול של ארץ-ישראל. קו הגבול הצפוני היווה חלק מקו התיחום בין השטחים הבריטיים לבין השטחים הצרפתיים במזרח התיכון, ולכן נדון בעיקר בין שתי המשלות הנוגעות בדבר. כל ממשלה הושפעה בדיונים הללו מגורמים מקומיים בעלי דרישות לקו זה או אחר. קו הגבול המזרחי של ארץ-ישראל עמד לחלק בין שטחי ההשפעה והשליטה הבריטיים באיזור, תוך התחשבות בדרישות הערביות וכשאיפות הציוניות, ואילו קו הגבול הדרומי נדון בין מצרים (כלומר הפקידים הבריטיים שניהלו את המדינה הזאת) לבין איזור השליטה הישיר הבריטי במזרח התיכון. הדיונים לגבי כל קו התנהלו, איפוא, בנפרד בין גורמים שונים במקומות ובזמנים שונים, ורק התנועה הציונית ניסתה לשמור בהם על תביעותיה הכוללניות לגבי כל ארץ-ישראל. המתיינים האחרים התייחסו לכל קו בנפרד הן בשל אופי הגיאוגרפי והן בשל האופי המדיני השונה בכל דיון ודיון. שלב 'ההקצאה' הסתיים,

הצדדים השונים ניגשו לתהליך המורכב והמסובך של 'התיחום' - ההגדרה המדוייקת על-גבי מפות מפורטות, כאשר למיקומו של כל קו גבול בנפרד. דיונים פרטניים אלה נדונו בין מומחים בעלי ידע גיאוגרפי רב. הללו שרטטו מפות מפורטות לגבי הצעותיהם השונות. הממשלות הנוגעות בדבר מיעטו להתערב במהלך הדיונים האלה, ורק כאשר הגיעו הדיונים הללו לידי משבר, היה צורך במעורבות ברמה מדינית גבוהה יותר.